

Till statsrådet och chefen för Försvarsdepartementet

Regeringen beslöt den 5 oktober 2000 att tillkalla en särskild utredare för att analysera det politiska och militära agerandet i ubåtsfrågan från 1980 fram till i dag. Utredaren skall redovisa och utvärdera hur regeringen, Försvarsmakten och andra berörda myndigheter hanterat konstaterade undervattenskränkningar och indikationer på kränkningar av våra vatten som förekommit sedan början av 1980-talet.

Chefen för Försvarsdepartementet statsrådet von Sydow förordnade den 6 oktober 2000 ambassadören Rolf Ekéus att vara särskild utredare. Utredningen har arbetat under benämningen Ubåtsutredningen.

Som huvudsekreterare förordnades fr.o.m. den 12 februari 2001 ambassadören Mathias Mossberg och som sekreterare förordnades fr.o.m. den 19 mars 2001 kanslirådet Birgitta Arvidsson.

Som militär expert medverkade konteramiralen Göran Wallén fr.o.m. den 18 april 2001, som säkerhetspolitisk expert f.d. kanslirådet Hans Sjöberg fr.o.m. den 9 april 2001, och som expert i historievetenskap doktoranden Jerker Widén fr.o.m. den 26 februari 2001.

Fredsforskaren Ola Tunander har som expert tillhandahållit eget forskningsmaterial i ubåtsfrågan, inklusive analys av strategiska aspekter på det Nordatlantiska området.

Översten Svante Menckel har varit utredningen behjälplig med vissa arkivstudier.

Generaldirektören Rolf Holmquist har haft till uppgift att biträda vid granskningen av betänkandet från sekretessynpunkt.

Illustrationerna har gjorts av Wyn Enqvist.

I utredningens sekretariat har projektadministratör Elisabet Schager och, under viss tid, kanslisekreteraren Viveca Löfberg och fil. stud. Pontus Ekstedt medverkat.

Härmed överlämnas utredningens rapport (SOU 2001:85)
Perspektiv på ubåtsfrågan.
Utredningens uppdrag är härmed slutfört.

Stockholm 15 november 2001

Rolf Ekéus

/Mathias Mossberg
Birgitta Arvidsson

Innehåll

Sammanfattning	9
1 Inledning.....	25
1.1 Direktiv.....	25
1.2 Läsanvisningar	27
1.3 Arbetets uppläggning.....	29
2 Omvärldsbeskrivning.....	35
2.1 Den säkerhetspolitiska miljön.....	35
2.2 Två årtionden av ubåtsproblematik	44
3 Den formativa perioden 1980 fram till 1982	47
3.1 Utö-incidenten – ett nytt mönster	49
3.2 U 137 – Gäsefjärden-incidenten	65
3.3 Härsfjärden-incidenten.....	94
3.3.1 Operation Notvarp.....	106
3.3.2 Hanteringen av Härsfjärden-incidenten	112
3.3.3 Några särskilda oklarheter i underlag och analysprocess.....	123
3.3.4 Efter Härsfjärden.....	129
4 1983 års Ubåtsskyddskommission	133

5	Politisk konfrontation och fortsatta kränkningar	153
5.1	"Affärerna"	153
5.2	Fortsatta kränkningar.....	158
5.3	Sundsvalls-incidenten 1983.....	160
5.4	Händelserna i Karlskrona-området februari – mars 1984 ("Karlskrona 2")	169
5.5	Kränkningar 1984–1987.....	186
5.6	Töre-incidenten (juni – augusti 1987)	189
6	Omprovning av ubåtsfrågan.....	197
6.1	1987 års ÖB rapport.....	197
6.1.1	Bakgrund och innehåll	197
6.1.2	Hanteringen.....	206
6.2	Kränkningar 1988–2000.....	210
6.3	Hävringe 1988.....	221
6.4	De svensk – ryska expertsamtalen.....	230
6.5	Ljudfrågan	238
6.5.1	Typljudet.....	239
6.5.2	Komprimerad kavitation.....	242
6.6	Brevväxlingen Bildt – Jeltsin	247
7	1995 års Ubåtskommission	255
8	Kapaciteten på svensk sida.....	259
8.1	Det rättsliga instrumentet – IKFN	259
8.2	Svensk ubåtsjaktförmåga 1980 och framåt.....	265
8.3	Försvarsmaktens analyskapacitet	276
8.4	Hanteringen av band från hösten 1982	282
8.5	Optiska observationer.....	287

9	Den internationella bilden	291
9.1	Andra länders erfarenheter	291
9.2	Sovjetiska miniubåtssystem.....	293
9.3	Samverkan med andra länder	300
10	Medias roll	311
11	Perspektiv på ubåtsfrågan	321
11.1	Motivfrågan	321
11.2	Regeringsansvaret.....	327
11.3	Sakförhållandena	333
11.4	Avslutande betraktelse.....	335
	Litteraturförteckning	345
	Summary in English	353

Bilagor

<i>Bilaga 1</i>	SOU 1983:13; Ubåtsskyddskommissionens sammanfattning	371
<i>Bilaga 2</i>	Ubåtskommissionens sammanfattning.....	375
<i>Bilaga 3</i>	Det s.k. Ferm-brevet	389

1 Inledning

1.1 Direktiv

Den 5 oktober 2000 beslutade regeringen följande direktiv för utredningens uppdrag:

Sammanfattning av uppdraget

En särskild utredare skall tillkallas för att analysera det politiska och militära agerandet i ubåtsfrågan från 1980 fram till i dag. Utredaren skall redovisa och utvärdera hur regeringen, Försvarsmakten och andra berörda myndigheter hanterat konstaterade undervattenskränkningar och indikationer på kränkningar av våra vatten som förekommit sedan början av 1980-talet.

Bakgrund

Debatten kring främmande undervattensverksamhet på svenskt territorium har varit intensiv under de senaste två decennierna. Konstaterade kränkningar och indikationer om kränkningar har undersökts av två kommissioner.

Den första – Ubåtsskyddskommissionen – lämnade sin rapport 1983 och handlade i första hand om incidenten i Hårsfjärden 1982 (Att möta ubåtshotet, SOU 1983:13).

Den andra – Ubåtskommissionen – fick ett mer heltäckande uppdrag att utvärdera och analysera ubåtsfrågan från 1980. Denna kommission lämnade sin rapport 1995 (Ubåtsfrågan 1981–1994, SOU 1995:135).

Tyngdpunkten i de två kommissionernas arbete låg i att söka utreda vad som faktiskt hade hänt i fråga om främmande undervattensverksamhet. Ubåtsskyddskommissionen hade dessutom i

uppdrag att göra vissa utvärderingar beträffande informationsgivning och utvärderade också de svenska insatsernas effektivitet. I fråga om vilken nation som var ansvarig för konstaterade kränkningar av svenskt vatten gjorde den första kommissionen i april 1983 bedömningen att sovjetiska ubåtar kränkt svenskt område, medan den andra menade att det varken då eller senare fanns underlag för att göra en nationalitetsbestämning.

År 1995 lämnade kommandör Emil Svensson en rapport om de rysk-svenska ubåtssamtalen, som pågick 1992–1994.

År 1996 fick ambassadör Lars-Erik Lundin i uppdrag av Utrikesdepartementet att göra en säkerhetspolitisk granskning kring kränkningarna av svenskt vatten perioden 1980–1995. Rapporten överlämnades den 22 november 1996.

Regeringen beslutade den 30 mars 2000 att offentliggöra Emil Svenssons rapport, med vissa begränsade undantag, och Lars-Erik Lundins rapport i sin helhet.

I mars i år gjordes två särskilda utredningar med anledning av uppgifter i media om att officerare i svenska marinen fattat beslut om gemensamma övningar med Nato-länder och att ubåtar från Nato-länder tillätits tränga in på svenskt territorialvatten. Utredningarna visade att dessa uppgifter saknade stöd.

Med anledning av att det fortfarande finns ett antal helt eller delvis obesvarade frågor kring förekomsten av främmande undervattensverksamhet, skall dessa frågor utredas så att ett så fullständigt klarläggande som möjligt kan åstadkommas i ubåtsfrågan.

Uppdraget

Utredaren skall ha till uppgift att

- bedöma det politiska och militära agerandet i ubåtsfrågan från 1980 och fram till idag,
- redovisa och utvärdera hur regeringen, Försvarmakten och andra berörda myndigheter sedan början av 80-talet har hanterat konstaterade undervattenskränkningar och indikationer om att sådana förekommit,
- analysera beslut och beslutsunderlag som legat till grund för politiska ställningstaganden och ageranden,
- belysa hur dessa beslutsunderlag tagits fram,
- belysa vilken påverkan tidigare kommissioner och utredningar haft för de politiska och militära ställningstagandena,

- analysera de svenska insatsernas effektivitet och redovisa de förutsättningar som funnits för att uppnå avsedda resultat, samt
- bedöma vilken ytterligare information i ubåtsfrågan som är angelägen att redovisa i syfte att åstadkomma en fullständig belysning.

Frågan om det alls förekommit främmande undervattensverksamhet är utredd och behöver alltså inte behandlas vidare. Utredaren skall koncentrera sig på att granska vidtagna åtgärder, hur beslut om dessa fattades, på vilket underlag besluten fattades och hur besluten genomfördes. Mediernas betydelse och agerande, liksom slutsatser som presenterades av medierna är betydelsefulla i sammanhanget. Utredaren skall därför också granska och sätta in i sitt sammanhang hur politikerna och militären påverkades av den offentliga debatten.

I anslutning till detta uppdrag anser regeringen att det också är angeläget att få till stånd en allmän säkerhetspolitisk granskning av svenskt politiskt och militärt agerande under perioden 1969–1989. Det är lämpligt att utredaren får även detta särskilda uppdrag. I den utredningen kommer utredaren att få biträde av en grupp experter, och riksdagens partier skall ges möjlighet att följa utredningsarbetet.

Utredaren skall ta del av all tillgänglig skriftlig och muntlig information i ärendet, både politiska och militära källor.

Uppdraget skall redovisas senast den 1 september 2001.”

Regeringen förlängde utredningstiden den 30 augusti 2001 och beslöt att uppdraget redovisas senast den 1 november 2001.

1.2 Läsanvisningar

För att göra betänkandet tillgängligt för intresserade läsare¹ och för att dra uppmärksamheten till betydelsen av enskilda händelser för den övergripande värderingen av regeringens och Forsvarsmaktens hantering av den komplexa ubåtsfrågan, har jag tillgripit metoden att efter varje deskriptivt avsnitt redovisa min kritiska bedömning av det skeende och den utveckling som beskrivits. Tanken är att för läsaren göra de beskrivande avsnitten förståeliga i skenet av en

¹ Utredningen har haft ambitionen att samla ihop och arkivera så mycket som möjligt av de öppna källor som finns rörande ubåtsfrågans hantering under 1980- och 1990-talet. Tanken är att detta material skall tjäna som grund för fortsatta studier för forskare, journalister och andra med intresse för dessa frågor.

värderande sammanvägning i den helhetsbild som söks. De beskrivande avsnitten har ordnats kronologiskt vilket bör underlätta för läsaren att följa ubåtsfrågans utveckling från år 1980 och framåt.

Min utgångspunkt när utredningsarbetet inleddes var att basera utredningen på Ubåtskommissionens 1995 redovisning av sakförhållandena, eftersom dess granskning enligt mitt förmenande genomförts med noggrannhet och logisk skärpa. I enlighet med kommissionens direktiv var dess betänkande fokuserat på att granska och offentligt redovisa en samlad bild av vad som förekommit. Granskningen skulle enligt direktiven inte omfatta den säkerhetspolitik som Sverige fört. Inget finns nämnt om någon värdering av den politiska hanteringen. De värderande aspekterna hölls troligen därför till ett minimum. Eftersom mitt uppdrag, till skillnad från Ubåtskommissionens, utformats med betoning på värderingen av hur ubåtsfrågan hanterats kan detta betänkande ses som ett komplement till 1995 års utredning.

Det har emellertid under utredningens gång framkommit en stor mängd nya data och hittills okänd information som i inte obetydlig grad påverkar bilden av hur Försvarmakten, främst Överbefälhavaren och marinen, och de olika regeringarna hanterat sina uppgifter. Dels har det varit möjligt att få tillgång till en betydande mängd ny dokumentation i offentliga och privata, svenska och utländska arkiv, dels har under utredningens gång ett stort antal personkontakter för intervjuer, samtal och detaljklarlägganden gjorts med enskilda personer, av vilka många själva har varit direkt engagerade i olika aspekter på ubåtsjakten. Jag har personligen genomfört upp emot ett hundratal samtal i ubåtsfrågan.² Detta har inneburit att bilden av ubåtskränkningarna modifierats och att värderingsunderlaget blivit ett annat än det ursprungligen tänkta. De bredare säkerhetspolitiska aspekterna på ubåtsfrågan blev inte behandlade av Ubåtskommissionen även om bl.a. professor Bo Huldt, i ett papper för Ubåtskommissionens räkning, och docenten Wilhelm Agrell i ett par arbeten lämnat värdefulla bidrag till denna centrala aspekt på frågorna.³ Enligt min bedömning är en

² Utredningen har genomfört ett stort antal intervjuer. En förutsättning för dessa har varit att inga uppteckningar arkiverats. F.d. statsminister Carl Bildt har avböjt utredningens inbjudan till samtal.

³ Bo Huldt, "Ubåtskränkningarna – Frågor om bakgrund och motiv", *Internationella Studier*, 1996:1, s. 24–48; Wilhelm Agrell, *Bakom ubåtskrisen: Militär verksamhet, krigsplanläggning och diplomati i Östersjöområdet* (Liber, Stockholm, 1986); och Wilhelm Agrell, *Fred och Fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918–2000* (Historiska Media, Lund, 2000), s. 226–249.

utrikes- och säkerhetspolitisk miljöbeskrivning betydelsefull för en förståelse av den svenska ubåtsproblematiken. Genom att jag delvis parallellt med innevarande utredningsuppdrag också haft uppdraget att utreda den svenska säkerhetspolitiken under den senare delen av det kalla kriget har det varit möjligt att utnyttja vissa element från det kommande säkerhetspolitiska betänkandet för att underlätta förståelsen av ubåtsproblematiken.

Andra aspekter som påverkat utredningsresultatet har varit frågorna om metoden för operationer och analyser i ubåtsjakter samt motivfrågan. Den senare har emellanåt under åren inbjudit till en del resonemang som tenderat till det cirkulära. Ett försök har gjorts att i betänkandet, utgående från den säkerhetspolitiska miljöbeskrivningen, dra slutsatser och identifiera motiv för förmodade kränkningar utan att hemfalla åt cirkelresonemang.

Ubåtsjaktens metodfrågor har ägnats betydande utrymme i betänkandet och det är min förhoppning att redovisningen kan bidra till en större förståelse för svårigheterna i och komplexiteten av marinens ubåtsjaksoperationer samtidigt som ett antal åtgärder och händelser som förbryllat och oroat utomstående analytiker och observatörer särskilt granskas och förhoppningsvis får sin förklaring.

Den militära underrättelsetjänsten har varit tillmötesgående med angeläget och viktigt underlag för utredningen. En del av detta material redovisas för första gången i detta betänkande. Samtidigt har sekretesskraven i flera avseenden förhindrat offentliggörande. Jag vill emellertid bestämt deklarerat att inget av den information som sålunda inte kunnat tryckas rubbar de bedömningar som redovisas i betänkandet.

1.3 Arbetets uppläggning

Som framgår av direktiven är det inte denna utrednings uppdrag att vidare behandla frågan om huruvida det alls förekommit främmande undervattensverksamhet i svenska vatten. Utredaren skall koncentrera sig på att granska de åtgärder som de ledande aktörerna, nämligen regeringen och Försvarmakten och andra myndigheter, har vidtagit. Utredningsarbetet har därför koncentrerats på beslut, beslutsfattande, beslutsunderlag och motiv, samt överväganden bakom dessa aktörers ställningstaganden. Detta har inte inneburit att utredaren förhållit sig helt agnostisk till de fakta

som presenterats av tidigare kommissioner. De båda tidigare kommissionernas betänkanden har sålunda blivit föremål för en värderande granskning. Detta är inte minst viktigt eftersom de båda i viktiga avseenden motsäger varandra. Det gäller främst Ubåtskommissionens 1995 avvisande av Ubåtsskyddskommissionens 1983 värdering i nationalitetsfrågan.

Som underlag för utredningens bedömningar och värderingar av de ledande aktörernas agerande har utredaren genomfört samtal och intervjuer med ett betydande antal ledande politiker, samt med tjänstemän i ansvarig ställning särskilt i Statsrådsberedningen, men också i Utrikesdepartementet och i Försvarsdepartementet. Intervjuer och samtal har genomförts med ett stort antal personer inom Försvarsmakten, på alla nivåer, vilka på olika sätt deltagit i den verksamhet utredaren haft att granska. Utredningen har också intervjuat personal på Försvarets Materielverk (FMV), Totalförsvarets forskningsinstitut (FOI) och Försvarets radioanstalt (FRA). Syftet med intervjuerna har varit att söka få underlag för utvärderingen av den krishantering som verkliga eller befarade ubåtsintrång föranlett.

Utredaren har haft möjlighet att tack vare vänliga tillmötesgåenden genomföra en rad seminarier med forskare och forskningsgrupper från bl.a. Göteborgs, Lunds och Uppsala Universitet samt Försvarshögskolan i Stockholm, omfattande såväl ubåtsproblematiken som den övergripande frågan om säkerhetspolitiken under det kalla kriget. Därvid har utredningen fått del av svensk forskning i dessa frågor, samt kunnat presentera och diskutera egna preliminära iakttagelser och slutsatser.⁴

Regeringens beslutsunderlag har till stora delar varit vad försvarsledningen har presenterat. Därför har utredaren i detta avseende koncentrerat sig på att kartlägga underlaget för Överbefälhavarens (ÖB) och andra ledande militära chefers beslut.

⁴ Krishanteringsfrågor har varit föremål för ett seminarium med professor Bengt Sundelius och fil.dr Eric Stern vid Försvarshögskolan, samt doktorand Fredrik Bynander vid Växjö Universitet. Säkerhetspolitiken under det kalla kriget har behandlats i diskussion med professor emeritus Nils André, professor Bengt Sundelius, docent Ingemar Dörfer och docent Gunnar Sjöstedt. Lundaforskarna professor Kim Salomon, professor Sverker Oredsson samt docent Magnus Jerneck medverkade i ett seminarium där olika aspekter av svensk säkerhetspolitik avhandlades. Ett liknande seminarium hölls också tillsammans med forskare från Göteborgs Universitet, där professor Ulf Bjereld, docent Marie Demker, docent Per Cramér samt fil.dr Ann-Marie Ekengren deltog. Sovjetunionen och dess roll i svensk säkerhetspolitik har varit föremål för diskussion med professor Kristian Gerner vid Uppsala Universitet, docent Lena Jonsson vid Utrikespolitiska Institutet, redaktör Ebba Sävborg-Romare och Jan Leijonhielm, byråchef på FOI. Ubåtsfrågan och svensk säkerhetspolitik har även diskuterats med docent Wilhelm Agrell.

I viss mån har även utrikesförvaltningen tillhandahållit underlag, vilket också tagits med i granskningen.

Mediernas betydelse och agerande, liksom slutsatser som presenterades av media, har ansetts betydelsefulla. Utredaren har därför haft att granska och sätta in i sitt sammanhang inte bara hur politikerna och militärerna skötte sina kontakter med media, samt hur informationsfrågorna överhuvudtaget hanterades, utan också hur regering och militär ledning påverkades av den offentliga debatten. En särskild diskussion om medierna och deras inverkan återfinns under kapitel 10.

Ett viktigt underlag för utredningsarbetet har givetvis utgjorts av de betänkanden som utarbetats av 1983 års Ubåtsskyddskommission och 1995 års Ubåtskommission. Ambassadören Michael Sahlin, sekreterare i 1983 års kommission, samt generalmajoren Bengt Wallroth och expeditions-/rättschefen Ingvar Åkesson vid Försvarsdepartementet, huvudsekreterare i 1995 års kommission, har varit tillmötesgående och underlättat arbetet. Andra utredningar som utredaren har använt sig av är bl.a. de i direktiven nämnda rapporterna rörande de svensk-ryska ubåtssamtalen som pågick 1992–1994 och ambassadör Lars-Erik Lundins säkerhetspolitiska granskning från 1996. År 1998 presenterades rekommendationer av Referensutredningen om det s.k. typljudets ursprung. Under år 2000 genomförde både Försvarsdepartementet och ÖB, på var sitt håll, utredningar rörande förekomsten av Natoubåtar i svenska vatten.

De rapporter som ÖB gjorde efter de olika incidenterna är också viktiga källor. Bland dessa återfinns Marina Analysgruppens (MAAna) rapport efter Hårsfjärden-incidenten 1982, vilken strax efter följdes av en granskning av händelsen i den s.k. Grandin-rapporten, ledd av konteramiralen Gunnar Grandin. Den senare rapporten har varit till särskilt stor nytta i utredningsarbetet. I anslutning till incidenten i Hårsfjärden gjordes även en analys av informationstjänsten. Efter Karlskrona-incidenten 1984 gjordes en utredning av konteramiralen Christer Kierkegaard, samt en rapport av generaldirektören Göran Steen angående dykeriverksamhet i anslutning till denna händelse. I december 1987 överlämnade ÖB en årsrapport med en redovisning av ubåtskränkningar under det andra och tredje kvartalet 1987 samt, i anslutning till detta, en omfattande analys av det samlade kunskapsläget rörande kränkningarna och en redovisning för system och metoder för ubåtsjakt.

Utredningen har även tagit del av ÖB:s periodiska rapportering rörande undervattensverksamheten, av krigsdagböcker m.m. samt av personliga dagböcker. Förre ÖB general Lennart Ljungs dagböcker har varit till nytta för utredningen. Detta material är för tidsperioden unikt genom sin bredd och detaljrikedom. Ljungs bedömningar och redovisningar har på senare tid kommit att spela en stor roll för bilden av säkerhetspolitiken och ubåtsfrågan och utredaren har därför varit angelägen att i sitt arbete kritiskt granska även Ljungs versioner av olika skeenden.⁵

Utredaren har haft tillgång till Utrikesnämndens protokoll. Också offentligt tryck, som t.ex. konstitutionsutskottets betänkanden från relevanta år, har varit värdefulla informationskällor.

Omfattande genomgångar av svenska och utländska militära och civila arkiv har genomförts.

Utredaren har därtill tagit del av ett flertal publikationer där kritiska synpunkter och olika hypoteser har förts fram rörande hanteringen av ubåtsfrågan. Dessa kritiska röster kan särskiljas i två olika kategorier. Den första gruppen forskare och debattörer skulle kunna beskrivas som revisionister, eftersom de i olika centrala avseenden gör radikalt andra bedömningar än de gängse. Utredaren har tagit del av ett flertal böcker av revisionistisk karaktär, bland andra Anders Hasselbohms "Ubåtshotet", Ingemar Myhrbergs "Ubåtswalsen" och Tommy Lindfors "Under ytan".⁶

Den andra gruppen kan karaktäriseras som kritiskt ortodoxa, eftersom de ansluter sig till huvudfåran i den rådande historiedokumentationen men med vissa kritiska synpunkter. Bland dessa återfinns Wilhelm Agrells "Bakom Ubåtskrisen", Milton Leitenbergs "Soviet Submarine Operations in Swedish Waters 1989", Gordon McCormicks "Stranger than Fiction: Soviet Submarine Operations in Swedish Waters", Bo Huldts "Ubåtskränkningarna", Anders Hellbergs och Anders Jörles "Ubåt 137 – Tio dagar som skakade Sverige" samt Fredrik Bynanders "The 1982 Swedish Hårsfjärden

⁵ Exempel på verk där Ljungs dagböcker figurerar som en av de viktigaste källorna är Wilhelm Agrell, *Fred och Fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918-2000* (2000); och Fredrik Bynander, "The 1982 Swedish Hårsfjärden Submarine Incident: A Decision-Making Analysis", *Cooperation & Conflict* 1998, 33 (4): s.367-407.

⁶ Anders Hasselbohm, *Ubåtshotet - En kritisk granskning av Hårsfjärden-incidenten och ubåtskyddskommissionens rapport* (Prisma, Stockholm, 1984); Ingemar Myhrberg, *Ubåtswalsen - en motbok till rapporterna från ÖB och Ubåtskyddskommissionen* (Haga bokförlag, Göteborg, 1985); och Tommy Lindfors, *Under ytan - Ubåtar och svensk säkerhetspolitik* (Daidalos, Göteborg, 1996). Ola Tunander kan också sägas tillhöra denna revisionistiska skola och har som expert i utredningen haft vänligheten att dela med sig av eget forskningsmaterial i ubåtsfrågan. Jag biträder dock inte de teorier som Tunander framfört utifrån detta material.

Submarine Incident”.⁷ En inventering av befintliga artiklar, rapporter, uppsatser och böcker i ubåtsfrågan som helhet erhålles i Litteraturförteckningen.

Ett antal samtal har förts med journalister som med olika utgångspunkter engagerat sig i ubåtsfrågan, bl.a. Olle Alsén och Christer Larsson. Utredaren har också haft ett givande utbyte med medlemmar av Medborgargruppen för Ubåtsfrågan.⁸ I ovan angiven litteratur och i nämnda kontakter har en rad hypoteser framförts som blivit föremål för närmare granskning. Några av dessa hypoteser implicerar försummelser och vilseledanden från Försvarsmaktens sida. Utredaren har i enlighet med sina direktiv engagerat sig särskilt i granskning av dessa påstådda brister i hanteringen.

De centrala aktörerna i ubåtsfrågan, vars hantering av frågan alltså här ska granskas, är i direktiven angivna till regeringen, Försvarsmakten och andra berörda myndigheter. Medierna och deras inverkan kommer som nämnts att avhandlas i ett särskilt avsnitt, och den här följande granskningen kommer alltså att koncentrera sig på de aktörer som hade det direkta ansvaret för hanteringen. Med politiker avses här i första hand regeringen, som sägs i direktiven, men också andra ansvariga politiker och högre tjänstemän. Försvarsmakten var vid början av åttiotalet inte en enda myndighet, utan omfattade ÖB, Försvarsstaben och de olika försvarsgrenarna, samt militärområdesstaberna och övriga staber och förband. Med andra berörda myndigheter avses i sammanhanget särskilt Försvarets forskningsanstalt (numera FOI – Totalförsvarets forskningsinstitut), Försvarets materielverk och Försvarets radioanstalt men även andra, som Rikspolisstyrelsen m.fl.

* * *

Under den period som denna utredning granskat har ett antal organisatoriska förändringar inträffat. Fram till den 1 juli 1994 bestod Försvarsmakten av ett stort antal myndigheter, varav

⁷ Wilhelm Agrell, *Bakom ubåtskrisen: Militär verksamhet, krigsplanläggning och diplomati i Östersjöområdet* (1986); Milton Leitenberg, *Soviet Submarine Operations in Swedish Waters 1980-1986* (Praeger, New York, 1987); Gordon H. McCormick, *Stranger than Fictions: Soviet Submarine Operations in Swedish Waters* (RAND Cooperation, Santa Monica, 1990); Bo Hultdt, "Ubåtskränkningarna- Frågor om bakgrund och motiv", *Internationella Studier*, 1996:1, s.24-48; Anders Hellberg & Anders Jörle, *Ubåt 137 – Tio dagar som skakade Sverige* (Atlantis, Stockholm, 1984); samt Fredrik Bynander, "The 1982 Swedish Härsfjärden Submarine Incident...", *Cooperation & Conflict*, 1998.

⁸ Medborgargruppen för Ubåtsfrågan har formulerat sina tankar i skriften, Lars Bergström & Klas Åmark (red.), *Ubåtsfrågan: En kritisk ganskning av den svenska nutidshistoriens viktigaste säkerhetspolitiska dilemma* (Verdandi debatt, Uppsala, 1999).

Överbefälhavaren var en. Under de därpå följande åren skedde betydande förändringar. Samtliga militära staber och förband blev en myndighet, Forsvarsmakten, med Överbefälhavaren som chef. Forsvarsstaben och försvarsgrenscheferna med staber m.fl. sammanslogs till Högkvarteret. Av de ursprungliga sex militärbefälhavarna med milostaber blev det först tre stormilon, vilka sedan lades ner år 2000. På den lägre regionala nivån sammanslogs örlogsbaser och kustartilleriförsvar till marinkommandon 1990. Dessa enheter ersattes 2000 med marinbaser, vilka i dag är underställda Högkvarteret. Kustflottan upphörde som förband 2000.

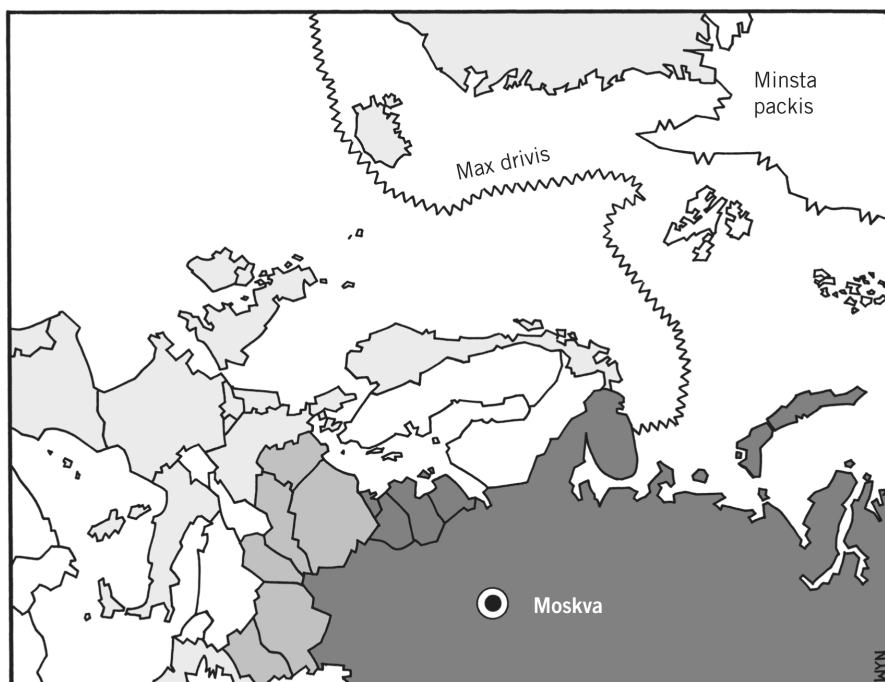
Dessa omfattande organisationsförändringar har inneburit att från den 1 juli 2000 har de marina resurserna för bl.a. incidentverksamhet till sjöss och i skärgård, de fyra fartygsflottiljerna, de två amfibiebataljonerna, de två marinbaserna och marintaktiskt kommando underställts Generalinspektören för marinen. Denne är tillika chef för det Marintaktiska kommandot ingående i den Operativa insatsledningen i Högkvarteret. Forsvarsmaktens samtliga helikopterresurser har samlats i en gemensam helikopterflottilj, varur lämpliga resurser avdelas till Operativa insatsledningen vid incident.

I utredningen förekommer omväxlande olika namn på organisationsenheter. Ovanstående kortfattade redovisning syftar till att ge en förklaring härtill.

Under perioden har också vissa tekniska begrepp ändrats. Det i ubåtsjaktssammanhang oftast förekommande är att man övergick från benämningen hydrofon till sonar någon gång mot slutet av 1980-talet. I betänkandet har försökts att genomgående använda det engelska sonar (Sound Navigation and Ranging).

2 Omvärldsbeskrivning

2.1 Den säkerhetspolitiska miljön

■ Sovjetunionen ■ Övriga Warszawapaktsstater □ Natostater

Centraleuropa och det nordatlantiska området sett från Moskva.

För att rätt förstå och värdera de komplexa skeenden som konstaterade eller indikerade ubåtskränkningar och därav motiverad ubåtsjakt utgör, är en teckning av den säkerhetspolitiska miljön som bakgrund till ubåtsändelserna en nödvändighet. Den svenska hanteringen och diskussionen av ubåtsfrågan har i många fall inte i

tillräcklig grad tagit hänsyn till och vägt in betydelsen av de strategiska sammanhang i vilka skeendena utspelade sig. Detta har ibland resulterat i ett snävt perspektiv i uppfattningen av kränkningarnas natur, med konsekvenser för synen på både motivfrågan och nationalitetsfrågan.

Utredningsuppdraget omfattar en tidsrymd på två decennier, från 1980 till nutid, under vilka politik och militärstrategi i vår omvärld och närområdet genomgått avgörande, närmast revolutionerande förändringar. Denna tid präglades av en av det kalla krigets kallaste perioder. Det var en tid då världen enligt vissa bedömare kom närmare kärnvapenkrig än man gjort sedan Kubakrisen 1962, för att därefter skåda en avspänning och en politisk frigörelse, som utmynnade i ett helt nytt politiskt och strategiskt landskap.¹

Den intensivaste perioden av ubåtskränkningar inträffade under början av denna period, under en tid som radikalt skiljer sig från den gynnsamma och lugna situation som nu präglar det nordiska området och Östersjön. Detta är något som givetvis hela tiden måste finnas med som bakgrund då man diskuterar ubåtskränkningarna och det svenska agerandet för att få slut på dessa. En stor del av förklaringen till vad som nu kan förefalla som överreaktioner och "ubåtsysteri" har sin grund i det spända politiska och militära läge som rådde i början av åttiotalet, och de uppfattningar som då var förhärskande om inte minst sovjetiska militära intentioner och hotbilden mot Sverige.

De militära aktioner som ubåtskränkningarna representerade, och de svenska vapeninsatser som föranleddes därav, var bland de mest dramatiska militära händelserna som ägde rum inte bara i Östersjön, utan i hela Europa under det kalla kriget, sovjetiska aktioner mot broderländerna inom Warszawa-pakten undantagna. Knappast någon gång under hela efterkrigstiden kom det mellan Nato och Warszawa-pakten till något motsvarande vad som skedde i de svenska vattnen vad gäller vapeninsatser med verkanssyfte.²

¹ Den oroliga och ibland närmast panikartade atmosfär som rådde i Moskva i början på 1980-talet finns beskriven i Christopher Andrew & Oleg Gordievsky, *KGB – The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, (Hodder & Stoughton, London, 1990) s. 487–507. Se också Anatoly Dobrynin, *In Confidence: Moscow's Ambassador to America's six Cold War Presidents* (Times Books, New York, 1995), s. 522–543.

² Omfattande vapeninsatser mot misstänkta kränkande ubåtar har också gjorts i Norge. Två exempel på detta är de insatser som gjordes i Sognefjorden, november 1972, och i Hardangerfjorden i månadsskiftet april/maj 1983. Vid den sistnämnda incidenten använde den norska marinen, under ett enda dygn, 24 ubåtsjakttorpeder och ett stort antal sjunkbomber, för att försöka tvinga den kränkande ubåten till ytan. Se Milton Leitenberg, *Soviet Submarine Operations in Swedish Waters 1980–1986* (1987), s. 18–22.

Det var för den svenska Försvarsmakten första gången man tillgripit verkanseld sedan andra världskriget. Det är mot denna bakgrund kanske inte ägnat att förvåna att en del av hanteringen inledningsvis präglades av oerfarenhet, osäkerhet och förvirring.

Vid andra världskrigets slut hade de sovjetiska styrkorna nått djupt in i Centraleuropa. Med avsaknad av en fredsuppgörelse kom det sovjetiska inflytandet på kontinenten att sträcka sig lika långt som Röda arméns framgångar under andra världskriget. Tyskland delades i två delar, en östlig liktydig med den sovjetiska ockupationszonen, och en västlig, efter några år innesluten i den västliga försvarsalliansen. För Östersjöns del innebar detta att Sovjetunionens inflytandesfär kom att omfatta kuststräckor avsevärt längre än det traditionella ryska inflytandet. Sovjetiska marina styrkor kunde inom ramen för Warszawa-pakten operera från baser i södra Östersjön långt sydväst om Skåne och i omedelbar närhet till Östersjöinloppen. Den sovjetiska Östersjöflottan kom att snabbt bli den dominerande militära faktorn i Östersjöområdet, även om Sverige, liksom efterhand också Västtyskland, upprätthöll en inte obetydlig marin kapacitet, både med ytstridsfartyg och ubåtar.³

I geostrategiskt hänseende framstod Norden och Östersjöområdet dels som en potentiell sköld för det sovjetiska maktblocket, dels som ett möjligt basområde för västliga sjö- och luftangrepp in mot det sovjetiska kärnområdet. Samtidigt fungerade Sverige och Östersjön å ena sidan som en buffert, som kunde bidra till att dämpa konflikter mellan den västliga alliansen och sovjetmakten, å andra sidan som en gräzon inom vilken både Nato och Warszawa-pakten sökte flytta fram sina positioner och stärka sitt inflytande.

Med utvecklingen av det strategiska bombflyget på 1950-talet och de strategiska ubåtsstyrkorna på 1960- och 70-talet kom intresset för nordområdet, i synnerhet Nordkalotten, att öka radi-

³ Exempel på litteratur som behandlar den sovjetiska Östersjöflottans utveckling under efterkrigstiden är, Gunnar Åselius, "Östersjön i sovjetisk marinstrategi, 1920-1990", i Sune Jungar & Bent Jensen (red.) *Sovjetunionen och Norden- konflikt, kontakt, influenser* (FHS, Helsingfors, 1997), s. 33-49; John Kristen Skogan, "The evolution of the four Soviet fleets 1968-87", i John Kristen Skogan & Arne Olav Brundtland (red.), *Soviet Seapower in Northern Waters: Facts, Motivation, Impact and Responses* (Pinter, London, 1990), s. 18-33; Robert D. Wyman, "Their Baltic Sea Fleet", *US Naval Institute Proceedings*, October 1982, s. 156-159; och Göran Andolf & Bertil Johansson, "The Baltic Sea - A Sea of Peace? - Swedish views on Soviet naval policy in the Baltic, 1945-1985", i Göran Rystad/Klaus-R Böhme/Wilhelm M Carlgren (red.), *In Quest of Trade and Security- The Baltic in Power Politics 1500-1990, Vol. II 1890-1990* (Probus, Stockholm, 1995), s. 213-256.

kalt. Nordnorge, och därmed också norra Sverige var inte längre en perifer del av en framtida tänkt krigsskådeplats.⁴

Eftersom Nato av rent geografiska skäl fick stora svårigheter att balansera den omfattande sovjetiska marina närvaron i Östersjön ökade Östersjöinloppens strategiska betydelse. Nato upprättade år 1961 det särskilda kommandot för Östersjöinloppen (COMBALTAP) för försvaret av Bälten och Öresund, med uppgift att om möjligt stänga inne den sovjetiska Östersjöflottan och försvåra för den sovjetiska marinen att genomföra störningsoperationer mot de för Nato-strategin oundgängliga Atlantförbindelserna SLOC (Sea Lines of Communication). En ny marin balans kunde etableras i södra och sydvästra Östersjön. Det sovjetiska motdraget blev att mot mitten av sextioalet flytta marin kapacitet från Östersjön till Ishavet, Norska havet och Barents hav. Därmed modifierades instängningseffekten av COMBALTAP.⁵

Ungefär samtidigt inledde Sovjetunionen en omfattande marin uppbyggnad, med anskaffning av ubåtar och ytstridsfartyg, vilket av väst uppfattades innebära att Sovjetunionen var på väg att upprätta förmåga att hota Atlantförbindelserna. I Östersjön bibehöll den sovjetiska marinen sin regionala uppgift att skydda det sovjetiska territoriet, särskilt Leningradområdet med dess industriella kapacitet, samt den övriga sovjetiska intressesfären längs sydkusten. I övrigt hade Östersjöflottan att sköta utbildning, skeppsbyggnad, utprovning av nya system och underhåll för en stor del av den sovjetiska flottan, uppgifter som även efter det att infra-

⁴ Litteraturen rörande den norra flankens ökade strategiska betydelse i under 1970- och 1980-talet är omfattande. Särskilt användbara verk i denna diskurs är, Johan J. Holst/Kenneth Hunt/Anders C. Sjaastad (red.) *Deterrence and Defense in the North* (NUP, Oslo, 1985); Sverre Jervell & Kare Nyblom (red.), *The Military Buildup in the High North: American and Nordic Perspectives* (University Press of America, Lanham MD, 1986); Rolf Tamnes, *The United States and the Cold War in the High North* (Ad Notam forlag, Oslo, 1991); och Robert G. Weinland, *War and Peace in the North: Some political implications of the changing military situation in the northern Europe* (Center for Naval Analyses, Alexandria VA, Nr.265, November 1979). Ett antal FOA-seminarier hölls också i ämnet och finns bevarade i, *The Northern Flank in a Central European War*, Lars Wallin (red.), FOA Symposium, Stockholm, 4–5 november 1980 (FOA Repro, Stockholm, 1982); och *Changing Strategic Conditions in the High North*, Ingemar Dörfer (red.) och Lars Wallin (general red.), FOA Symposium, Stockholm 28–29 september 1987 (FOA Repro, Stockholm, 1990).

⁵ Command Baltic Approaches (COMBALTAP) tillkomst och militärstrategiska värde finns beskrivet i två artiklar av Helmut Kampe, "Defending the Baltic Approaches" och "Amphibious Objective: Baltic Approaches", båda i *US Naval Institute Proceedings*, March 1986 respektive March 1988. Se också Jay Wagner, *West German Naval Policy on the Northern Flank: Determinants and Perspectives 1955–1988*, NUPI rapport, nr. 117 (juli 1988), s. 238–260.

strukturen på Kola-halvön började utvecklas förblev oundgängliga för att upprätthålla den totala marina kapaciteten.⁶

Den sovjetiska marina utbyggnaden under amiralen Gorsjkov skapade en ny situation i den strategiska bilden. I och med att den sovjetiska flottan kunde operera på världshaven fick Sovjetunionen möjlighet att uppträda som något av en global makt, som skulle kunna tävla med Förenta Staterna om inflytande, särskilt med kapacitet att etablera styrkenärvaro i valda regioner. Gapet mellan den amerikanska och den sovjetiska marinen förblev dock betydande och USA behöll ett avgörande kvalitativt försprång.⁷

I den strategiska ekvationen mellan de båda stormakterna kom utbyggnaden och moderniseringen av det sovjetiska ubåtsvapnet att spela en central roll. Sovjetiska ubåtar försedda med kärnvapenbärande missiler hade redan under sextiotalet patrullerat den amerikanska kusten. Missilernas begränsade räckvidd krävde utplacering nära de tilltänkta målen. 1970-talets mer utvecklade sovjetiska ubåtar kom att uppfattas som ett ökat hot mot Förenta Staterna, som vid denna tid också självt började uppträda mer offensivt. Den amerikanska marinen övade med hangarfartygsgrupper i Norska Havet, och amerikanska ubåtar uppträdde i områdena utanför Sovjetunionens kuster i norr.⁸

Förenta Staterna fortsatte samtidigt att utveckla än mer avancerade ubåtar, missilsystem och avlyssningssystem. Redan i början av 1970-talet hade den amerikanska marinen uppnått en kapacitet att bestämma sovjetiska ubåtars position och att med egna jakt- och attackubåtar följa sovjetiska ubåtar. Satellitinformation och information från mikrofonlinjer på havsbotten, SOSUS, gav en närmast heltäckande uppfattning om den sovjetiska marinens, inklusive de strategiska ubåtarnas, aktivitet.⁹

⁶ Se not 3. Rörande den sovjetiska flottans utveckling generellt under efterkrigstiden se, Norman Polmar, *Guide to the Soviet Navy* (Naval Institute Press, Annapolis Maryland, 1983), 3:e upplagan. Intressanta primärkällor vad gäller den sovjetiska marina förmågan finns att tillgå i tidigare hemligstämplade CIA-dokument, bland annat "Soviet Naval Strategy and Programs Through the 1990s", National Intelligence Estimate (NIE) 11-15-82D, March 1983; och "Trends and Prospects in Soviet Maritime Activities", NIE 11-10-69, 12 June 1969, båda i *The Soviet Estimate: US Analysis of the Soviet Union, 1947-1991*, National Security Archive, Washington D.C., USA (på microfiche).

⁷ Ibid. Amiralen Gorsjkov har beskrivit sina marinstrategiska tankar i boken *The Sea Power of the State*. Utdrag från detta verk kan erhållas i, S.G. Gorshkov, "The Sea Power of the State", *Survival*, 1977, Vol. 19, No.1, s. 24-29.

⁸ Kampen i norska havet mellan supermakternas kärnvapenbestyckade ubåtar finns skildrat i Barry R. Posen, "Inadvertent Nuclear War? - Escalation and NATO's Northern Flank", *International Security*, Fall 1982, Vol. 7, No. 2.

⁹ Sound Surveillance System (SOSUS) finns beskrivet i Joel S. Wit, "Advances in Anti-submarine Warfare", *Scientific American*, February 1981, Vol. 244, Nr. 2; och Norman

I Moskva menade man sig kunna möta det framväxande amerikanska teknologiska och kvalitativa övertaget genom kvantitet. När amerikanska ubåtar demonstrerade förmåga att lägga sig bakom och bevaka de sovjetiska ubåtarna, sökte Moskva sålunda kompensera för denna sårbarhet genom att producera fler ubåtar. Samtidigt behöll man ubåtar av äldre typ i tjänst längre. Ett exempel på detta var de sex Golf-ubåtar med medeldistansmissiler som överfördes till Östersjön 1976. Med placeringen i Östersjön kunde dessa kärnvapenmissiler nå mål i hela norra Europa. Samtidigt var dessa ubåtar så bullriga, operativt osäkra och omoderna att de likväl inte tycks ha setts som något större hot.¹⁰

Under 1970- och 80-talet fick den sovjetiska marinen tillgång till en ny kategori ubåtar, nukleära och bestyckade med missiler med lång räckvidd, som kunde nå amerikanskt territorium från positioner i Ishavet och Ochotska sjön. En enda ubåt av typen Delta eller Typhoon hade med sina många missiler om vardera flera kärnvapenstridsspetsar kapacitet att i det närmaste förinta USA:s mest vitala områden, på samma sätt som amerikanska strategiska ubåtar sedan flera år var kapabla till motsvarande utplåning av sovjetiska mål. Man sökte sig också till nya och säkrare operationsområden för dessa ubåtar i s.k. safe bastions i polarområdena, där de skulle kunna dölja sig under polarisen.¹¹

Från slutet av 1970-talet sökte amerikanerna bemöta den ökade sovjetiska styrkan med alltmer framskjutna dispositioner i Europa, i tredje världen och på världshaven. Man varnade för att Sovjetunionens övertag på centralfronten vad gällde konventionella stridskrafter, parat med de allierade européernas motstånd mot stationering av kärnvapen på eget territorium, riskerade att öppna för möjligheter till en snabb sovjetisk framryckning till Engelska kanalen i händelse av krig. Debatten kring utplaceringen av de s.k.

Friedman, "SOSUS and U.S. ASW Tactics", *US Naval Institute Proceedings*, March 1980. En hög amerikansk marinofficer värderade i mitten på 1970-talet förmågan att spåra sovjetiska ubåtar vid GUIK-gapet till 97 procent, under förutsättning att hela spaningskapaciteten användes (dvs. samverkan av fasta och rörliga hydrofoner, ubåtar och flyg). Skrivelse från Försvarshögskolan till ÖB, "Rapport från studiebesök i Island under FHS vartillämpningsövning 1975", daterad 1975-06-10, dnr. H260, Krigsarkivet, Försvarsstaben Sektion 2, Serie F2:1, Försvarsattachéarkiv, 1975, Vol. 37.

¹⁰ Rörande de sex Golf-II-ubåtarna som överfördes till Östersjön 1976, se Agrell, *Bakom Ubåtskrisen* (1986), s.124f. Dessa ubåtar hade omstationerats från Norra marinen till Östersjön och var vid den tiden tämligen ålderstigna, 100 meter långa, dieseldrivna fartyg, vardera bestyckade med 3 ballistiska kärnvapenmissiler med en räckvidd av 1 300 km. Se John Berg, *Sovjets ubåtar* (Bonnier Fakta, Stockholm, 1985), s.58f.

¹¹ För en diskussion om s.k. "safe bastions" se, David B. Rivkin Jr., "No Bastions for the Bear", *US Naval Institute Proceedings*, April 1984, s. 37–43.

euromissilerna, amerikanska medeldistansmissiler och kryssningsrobotar, rörligt utplacerade i Europa som svar på de sovjetiska likaledes rörliga SS 20-missilerna, hade lett till att kärnvapentröskeln till synes hade höjts. På amerikansk sida befarade man att detta skulle kunna utnyttjas av Sovjetunionen med dess konventionella överlägsenhet. En av motåtgärderna från väst blev en mer offensiv amerikansk marinstrategi inriktad i första hand på Norska havet och Barents hav. Denna strategi torde också ha haft vissa implikationer för synen på Östersjön, om inte annat som en del av det större område där en stor del av den sovjetiska ubåtsflottan opererade.¹²

Nordnorges strategiska betydelse ökade som en konsekvens av Förenta Staternas strävan att pressa den sovjetiska ubåtsflottan mot norr och nordost. Den sovjetiska flottan fick i detta skede avstå från en stor del av sina offensiva uppgifter mot Atlantförbindelserna och koncentrera sig på skydd mot amerikanska attackubåtar vilka hotade de nya kärnvapenbestyckade ubåtarna i dessas strategiska bastion i Barents hav. En konsekvens av denna utveckling under sjuttioalet blev att de marina strategiska skärningspunkterna kom att hamna i de omedelbara skandinaviska närområdena i Nordatlanten och vid Östersjöinloppen i söder.¹³

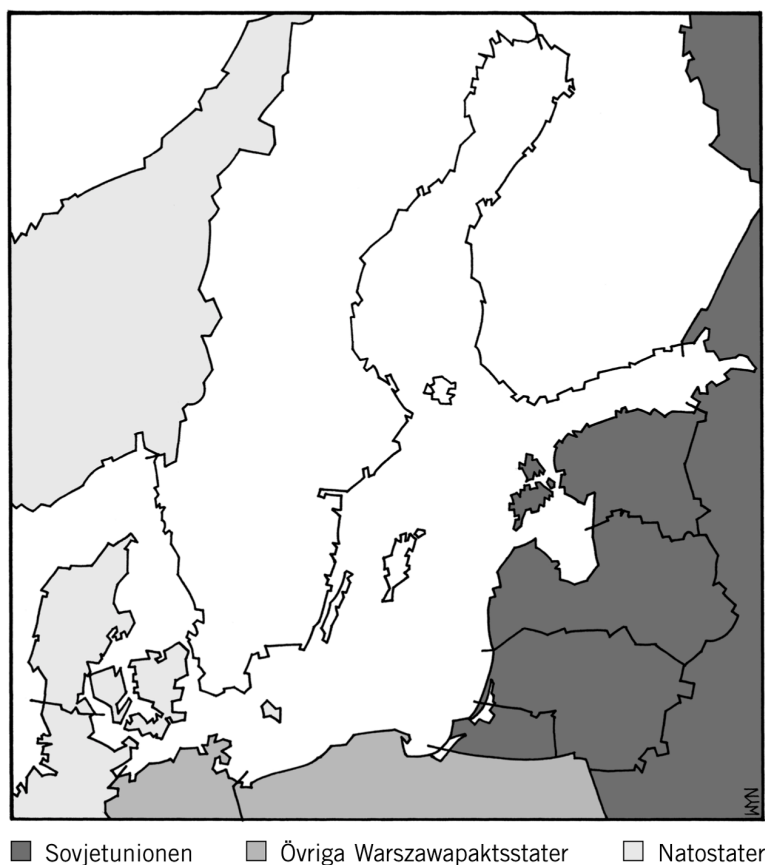
Efter det att den strategiska ömsesidiga nukleära avskräckningen blivit en realitet genom en kombination av ABM-avtalet (Anti-Ballistic Missile Treaty) och introduktionen av strategiska ubåtar med andraslagsförmåga, inledde Sovjetunionen i början av 1970-talet en gradvis process av doktrinskifte som byggde på tanken att en väpnad konflikt i Centraleuropa inte nödvändigtvis måste eskalera till strategisk kärnvapennivå. Mot mitten av 1970-talet blev det entydigt klart att Kreml såg möjligheten av en lång storkonflikt mellan öst och väst i Europa i vilken på sin höjd endast taktiska kärnvapen skulle komma till användning och då i begränsad utsträckning. Med doktrinutvecklingen måste Warszawa-pakten i sin operationella planering, som del av den stora centraloffensiven tänka dels på flankskyddet i Nordtyskland,

¹² Den "maritime strategy" som utvecklades under Reagan-administrationen finns beskriven i Rolf Tamnes, *The United States and the Cold War in the High North*, s. 271–294; Gunnar Jervas, *US Maritime Strategy and Swedish Security*, FOA Report, June 1988; och Ola Tunander, *Cold Water Politics – The Maritime Strategy and Geopolitics of the Northern Front* (SAGE, London, 1989). Den semi-officiella amerikanska formuleringen av denna strategi finns i "The Maritime Strategy", *US Naval Institute Proceedings*, special supplement issue, Jan 1986. Ett kritiskt perspektiv kan erhållas i Robert W. Komer, *Maritime Strategy or Coalition Defense?* (Abt Books, Cambridge Mass., 1984).

¹³ Se not 4, 8 och 11.

dels – och än viktigare – på omfattande underhållstransporter längs Östersjöns sydkust. Samtidigt kvarstod intresset av att den sovjetiska Östersjöflottan så tidigt som möjligt kunde bryta sig ut genom Bälten och Öresund (och Kielkanalen) för att kunna operera mot Nato:s Atlantförbindelser. För Nato gällde det inte minst att förhindra en sovjetisk omfattningsmanöver via Jylland mot de egna reserverna i väst liksom, självklart, att om möjligt störa Warszawa-paktens logistiska försörjning till Centralfronten genom södra Östersjön. Med den vapentekniska utvecklingen – i synnerhet flygets förbättrade räckvidd – minskade under 1970-talet ytfartygens taktiska relevans. Sjömilitära aktiviteter tvingades alltmer under ytan.¹⁴

¹⁴ En diskussion om den sovjetiska militära doktrinutvecklingen under 1970- och 1980-talet erhålles i Michael McCwire, *Military Objectives in Soviet Foreign Policy* (Brookings Institute, Washington DC, 1987); och Beatrice Heuser, "Warsaw Pact Military Doctrines in the 1970s and 1980s: Findings in the East German Archives", *Comparative Strategy*, Vol.12, s. 437–457.

Östersjöområdet.

Ur ett sovjetiskt perspektiv ändrade denna utveckling synen på Östersjön som ett huvudsakligen regionalt problem där de sovjetiska styrkornas uppgift varit att effektivt skydda ekonomiska och militära kapaciteter, till att bli en strategisk angelägenhet av första ordningen. De verkligt centrala komponenterna i detta nytänkande blev transport- och försörjningslederna i södra Östersjön. För svensk del innebär det att vårt territoriums militära signifikans kom att uppgraderas. Rent geografiskt kan man säga att Sverige redan låg djupt inne på östsidan. Men medan Nato-flygets utveckling under 1970-talet genom förlängda räckvidder, lufttankning och förkortade anflygningsrutter över Nordkalotten reducerat den militära betydelsen av möjlighet till genomflygning

av svenskt luftrum, ökade intresset märkbart för svensk kust i skärgård och inre territorialvatten. I södra och mellersta Östersjön finns ingen motsvarighet till det svenska skärgårdslandskapet med dess för ubåtsoperationer ideala möjligheter till skyddad basering. För Sovjetunionens ubåtar hade svenska skärgårdar varit betydelsefulla under andra världskriget när det gällt att söka skydd mot tysk ubåtsjakt. Likaså hade traditionellt god kunskap om svenska kusten varit nödvändig för de sovjetiska ubåtar som hade opererat mot handelssjöfarten, i synnerhet järnmalmstrafiken till Tyskland, genom de svenska farlederna.¹⁵

För både sovjetisk och tysk marin torde dessa historiska erfarenheter inte vara glömda när det gällde att mot slutet av 1970-talet planera för ubåtsoperationer i förhållande till försörjningsledningarna i Östersjön. Den sovjetiska Östersjöflottan, som den numerärt dominerande marina styrkan, måste räkna med möjligheten att västtyska ubåtar i krig skulle utnyttja svenskt territorium. Även för en defensiv sovjetisk planläggning hade det därför varit av stor vikt att följa utvecklingen av det svenska ubåtsförsvaret och att förbereda egna insatser för att förhindra Nato:s (västtyska) ubåtar att utnyttja svensk skärgård i sina operationer mot Warszawa-pakten.¹⁶ En mer utförlig diskussion av motivfrågor i vad avser intrång i svenska skärgården återfinns i avsnitt 11.1.

2.2 Två årtionden av ubåtsproblematik

Den tid som denna utredning omfattar kan vad ubåtsproblematiken gäller grovt indelas i fyra perioder. Den första perioden, från 1980 och fram till Hårsfjärden-incidenten 1982, kan kallas den *formativa perioden*, den tid då den referensram som sedan i mycket blev styrande för hanteringen av hela frågan, utmejslades och fick sin form. Den andra perioden, från Hårsfjärden-incidenten och fram till andra hälften av åttiotalet, och med slutpunkt i ÖB:s rapport 1987, präglas av *politisk*

¹⁵ Se t.ex. Wilhelm Agrell, *Bakom ubåtskrisen*, s. 84–150; och *Den främmande undervattensverksamheten på svenskt territorium under perioden 1980-1995 sedd ur ett säkerhetspolitiskt perspektiv*, Från Referensgruppen under ledning av Lars Erik Lundin till chefen för utrikesdepartementet, den 22 november 1996 (hädanefter under benämningen Lundin-rapporten). En ubåt kan i skärgården på platser med lämpligt djup lägga sig på botten och därigenom minska riskerna för upptäckt. I det fall förrädskomplettering genomförs intar ubåten tillfälligt ytläge, företrädesvis under mörker. Rekognoscerad sådan plats benämns *bottenlägesplats*.

¹⁶ Ibid.

konfrontation, fortsatta kränkningar, och en klar uppfattning i frågan om vem som låg bakom, även om synen på vad som låg bakom och på hur frågan skulle hanteras gick isär. Denna period var den inrikespolitiska debatten intensiv, framförallt om den politiska och diplomatiska hanteringen av konsekvenserna av ubåtsintrången. Den tredje perioden präglas av en gradvis *omprövning*, och sträcker sig från senare hälften av åttiotalet och till och med 1995 års Ubåtskommission. Denna period kännetecknas av ett allt starkare ifrågasättande av dittillsvarande uppfattningar, och ett gradvis övergivande av tidigare positioner. Den sista perioden, slutligen, från 1995 och fram till idag, karaktäriseras av att ubåtsindikationerna avtar, endast enstaka händelser som intervjun i mars år 2000 med den förre amerikanske försvarsministern Caspar Weinberger får ubåtsdebatten att blossa upp igen.

Under dessa olika tidsperioder kom olika frågor att stå i centrum för intresset. Den första perioden, den formativa, var huvudfrågan *vem*, dvs. det gällde att få bekräftelse på de misstankar man på svensk sida haft alltsedan man flera årtionden tidigare registrerat de första kränkningarna. Den andra perioden, konfrontationens tid, var huvudfrågan *varför*, dvs. motiven och politiken stod i centrum. Den tredje perioden, omprövningens, blev huvudfrågan *om och hur mycket*, dvs. vilken var den verkliga omfattningen av kränkningarna. I den fjärde perioden, då ubåtsindikationerna avtog, ställdes åter alla frågor om än med minskad intensitet och frekvens.

3 Den formativa perioden 1980 fram till 1982

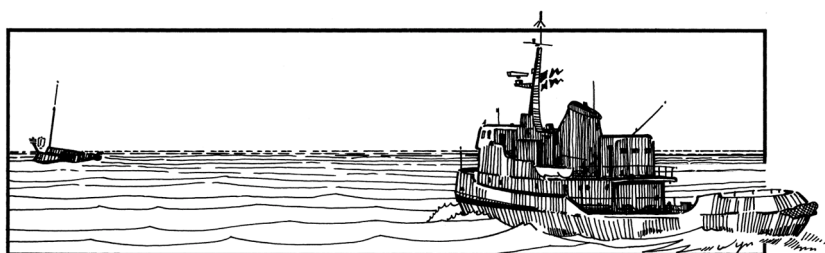
1970-talet var på många sätt ett årtionde av prövningar för det svenska försvaret i allmänhet och för marinen i synnerhet. 1972 års försvarsbeslut präglades av förväntningar om att det rådande avspänningsklimatet skulle bestå och följas av begränsningar i stormaktsblockens militära rustningar. För marinens del innebar 1972 års beslut att den materiella och kunskapsmässiga förmåga till fartygsburen ubåtsjakt som upprättats redan med början år 1947 inte längre behövde upprätthållas och att betydande delar av kapaciteten praktiskt taget avskaffades. Redan långt före år 1972, i och med 1958 års försvarsbeslut, hade emellertid en relativ nedprioritering av marinens roll i det svenska försvaret tagit sin början. Även om riksdagen år 1958 beslöt avdela ökade resurser för det militära försvaret gjordes väsentliga omprioriteringar som för marinens del innebar en kraftigt minskad andel av försvarsbudgeten. Inom dessa ramar fortsatte emellertid ubåtsjaktkapaciteten att förbättras, men år 1972 avbröts denna utveckling, och kapaciteten för fartygsburen ubåtsjakt gick nära nog helt förlorad under 1970-talet. Försvarsmaktens ubåtsjaktresurser bestod i huvudsak av ett fåtal ubåtsjaktutrustade helikoptrar.

När den internationella spänningen tilltog, och den strategiska betydelsen av vår egen del av världen kom att bli viktigare i maktpolitiken, bl.a. genom att ubåtsvapnets strategiska och taktiska betydelse ökade, stod alltså den svenska marinen illa rustad att möta ett ökat ubåtshot. Det var just i detta läge som ett skärpt hot anmälde sig, i och med Utö-incidenten år 1980. Marinen hade varnat härför, och hade också framhållit vad man såg som en tilltagande mängd ubåtskränkningar. Behov av resurser för att i fred upptäcka och ingripa mot främmande ubåtar hade inte tidigare uttryckligen kommenterats av försvarsutredningar eller i försvarsbeslut före 1980. Från marinens sida hade emellertid framförts krav på förnyelse av den fartygsburna ubåtsjakten. Vid flera av de inci-

denter som inträffade under 1960- och 70-talen framfördes i media antydningar om att det var fiktiva ubåtar som jagades av marinen. Därvid förekom uttryck som "budgetubåt" i debatten. Detta uttryck fick ny näring i och med Utö-incidenten.

I det följande skall vissa aspekter av hanteringen av de mest framträdande incidenterna belysas. Att framställningen fokuserar på dessa incidenter skall inte tolkas som ett ställningstagande mot vikten av att se till mönster och helhetsbild. Det är i hanteringen av incidenter som det politiska och militära agerandet som ska bli föremål för granskning kommer till klarast uttryck. Detta motsäger inte att en grundad uppfattning om skeenden, motiv och aktörer måste omfatta långsiktiga trender och större perspektiv.

Genomgången av viktigare incidenter har gjorts förhållandevis utförlig i syfte att belysa komplexiteten i de problem man ställdes inför, och möjliggöra en bedömning av i första hand Försvarmaktens hantering och agerande, men också av hanteringen av de problem och frågor som regeringen hade att ta ställning till. Därtill kommer att det i många fall har kvarstått icke oväsentliga oklarheter som inte tidigare i tillräcklig utsträckning kommit att bli belysta. Detta sammantaget har gjort att jag sett det nödvändigt att i viss detalj uppehålla mig vid vissa i sammanhanget centrala skeenden och händelseförlopp, i syfte att ge ett så fullständigt underlag som möjligt för de bedömningar som görs. Framställningen har också strukturerats så, att redogörelser för de faktiska händelseförloppen gjorts i särskilda beskrivande avsnitt, medan utredarens bedömningar har gjorts separat och satts under egen rubrik.

3.1 Utö-incidenten – ett nytt mönster

Utö-incidenten var den första i en rad av i tiden utsträckta ubåtsincidenter under 1980-talet och, i mindre omfattning, under början av 1990-talet.¹ Den kom att leda till att en återupprustning påbörjades av den svenska marinens förmåga att jaga ubåtar, vilken som en följd av 1972 års försvarsbeslut nedgätt i avsevärd grad.

Händelseförlopp²

Warszawa-pakten genomförde i september en flernationell landstigningsövning vid den östtyska kusten, samt en ubåtsbärgningsövning i Pommerska bukten och norrut den 15–17 september. I denna senare övning, som kallades MILOBALT, deltog ubåtsbärgningsfartyg, bärgningsfartyg och kranfartyg, och övningen föranledde bl.a. en omfattande signaltrafik.³ Mer om denna övning, som tidigare inte uppmärksammats i samband med Utö-incidenten, följer nedan.

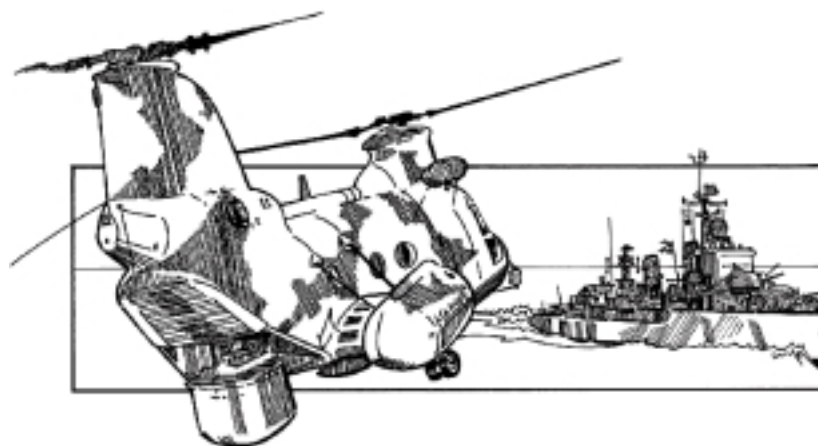
Torsdagen den 18 september 1980 observerade vakthavande befäl på en av kustflottans bogserbåtar, HMS Ajax, masterna på en främmande ubåt på svenskt territorialhav. Ajax befann sig strax söder om Huvudskär när bryggpersonalen på ca 300 meters avstånd såg masterna på ubåten under ca 15 sekunder. Ubåten var under dykning på en ungefärligen sydvästlig kurs, dvs. parallellt med

¹ Händelserna vid Utö i september 1980 har ibland gått under benämningen Huvudskärsincidenten.

² Beskrivningen av Utö-incidenten är baserad på krigsdagböcker, rapporter, utfrågningsprotokoll och interna handlingar. Ambitionen är att i görligaste mån redovisa de resterande källor som går att identifiera i den löpande texten.

³ Enligt uppgifter från FRA:s signalspaning.

territorialgränsen. Genom att det karaktäristiska (korgliknande) snorkelhuvudet på ubåtar typ Whiskey observerades tydligt, ansågs det att ubåtstypen med säkerhet kunde fastställas.⁴ Denna ubåtstyp förekom då i såväl den sovjetiska som i den polska marinen.

Siktförhållandena vid observationstillfället var sådana att ubåten, om den befunnit sig i övervattensläge, torde ha observerats tidigare av Ajax. Man kan därför anta att ubåten var under snorkling på periskopdjup, när den i ett sent skede upptäckte Ajax och snabbt dök. Ett alternativt skäl för att den så tydligt visade master kan givetvis ha varit att dess befälhavare avsiktligt önskade dra till sig uppmärksamhet. Ajax rapporterade till chefen för Ostkustens örlogsbas som beordrade insats med ubåtsjaktutrustad helikopter. Ytterligare resurser insattes successivt.

Senare under dagen erhöll en helikopter en sonarkontakt innanför territorialgränsen som klassificerades "ubåt". En lätt helikopter dirigerades mot ekokontakten och fällde en sjunkbomb som varningseld, varefter kontakten förlorades.

⁴ Vad gäller typbestämningen av den observerade ubåten den 18 september 1980, såsom varande en Whiskey-ubåt, finns sådana referenser i ÖB Lennart Ljungs dagbok, 1980-09-24. Försvarsstabens Informationsavdelning (Fst/Info), *Incidenter 1980*, 1981-04-15, nöjer sig dock med att konstatera att "ubåtens typ men ej nationalitet kunde fastställas." Se också Agrell, *Bakom ubåtskrisen*, s. 50–52.

Vid *klassificering på förbandsnivå av tekniska indikationer* användes fram till 1993 följande tregradiga skala:

- "Ubåt"
- "Möjlig ubåt"
- "Icke ubåt"

Denna skala ersattes 1993 av en femgradig skala (se avsnitt 6.2)

För *operativ bedömning av inrapporterade indikationer (såväl tekniska som optiska) på nivåer över förbandsnivån* användes t.o.m. 1984 samma skala som vid klassificering, vid behov kompletterad med t.ex. "plus" eller "minus". Från 1985 nyttjades följande sexgradiga skala:

- "Ubåt/undervattensverksamhet (1)"
- "Sannolik ubåt/undervattensverksamhet (2)"
- "Möjlig ubåt/undervattensverksamhet (3)"
- "Ubåt/undervattensverksamhet kan ej uteslutas (4)"
- "Ubåt/undervattensverksamhet bedöms ej ha förekommit (5)"
- "Underlaget kan ej ligga till grund för bedömning (6)"

Radarspanande övervattensfartyg hade vid två tillfällen under eftermiddagen radarekon, som kan ha åstadkommit av en ubåts mast(er).

Flera indikationer på främmande ubåtar hade förekommit under dagarna före denna incident: *lördagen den 13 september* hade en fiskare rapporterat att han under ca 40 minuter observerat tornet på en stillaliggande ubåt på svenskt territorialhav utanför Revengegrundet, sydost om Sandhamn. Utanför Nättarö *tisdagen den 16 september* gjordes också en observation.

De närmaste dagarna förekom en rad kontakter med vad som bedömdes vara främmande ubåtar i området. Smärre vapeninsatser gjordes från svensk sida.

Vid ett tillfälle *den 23 september* siktades en ubåtsmast (oklart om periskop eller annan mast) från en helikopter. Sonarkontakt erhöles och en sjunkbomb fälldes väster om ubåten. Ekokontakten hölls under det att ubåten styrde en ostlig kurs. Helikopterns spaning med aktiv sonar indikerade plötsligt att ubåten gick i cirkel runt helikoptern, varvid kontakten förlorades. Efteranalysen gjorde det troligt att ubåten lösgjorde ett skenmål.

Överbefälhavaren noterade på kvällen *onsdagen den 24 september* att Försvarsdepartementet visade en "påtaglig irritation över att

inte ingripandet mot utländska ubåtar blir mera aktivt från vår sida". Försvarsminister Eric Krönmark hade vid samtal med försvarsstabschefen viceamiral Schuback föreslagit att jagaren Halland skulle insättas i jakten. ÖB anmärkte att såväl chefen för Försvarsstaben som i synnerhet militärbefälhavaren intog en återhållsam ställning till detta förslag.⁵

Uppenbarligen ansåg emellertid ÖB själv att förberedelser borde vidtas för att insätta Halland i verksamheten. Han underströk dock att det var militärbefälhavaren i Östra militärområdet som ledde verksamheten, samt att denne bestämde enligt gällande IKFN-föreskrifter om ingripande med verkningseld. Själv hade han uppfattningen att viss återhållsamhet skulle visas innan effektiv verkningseld mot ubåt insattes i fredstid.

IKFN moment 18, första stycket:

"Främmande undervattensbåt, som i undervattensläge påträffas inom svenskt territorialvatten skall avvisas därifrån, om så erfordras med vapenmakt".

Beslut om insats med Halland fattades på *torsdagen den 25 september*.⁶

ÖB fattade samma dag beslut om resursförstärkningar till Östra militärområdet och att militärbefälhavaren skulle genomföra en operation med syftet att uppspara och avvisa eventuella främmande ubåtar och samtidigt demonstrera viljan att hävda territoriet. Vid en samling med i operationen deltagande chefer, framhöll militärbefälhavaren efter att ha redovisat och understrukt det av ÖB angivna syftet med operationen, att verkningseld inte fick insättas utan militärbefälhavarens personliga medgivande. Om sjunkbomber eller antiubåtsraketer utnyttjades för varning, fick de inte detoneras i närheten av ubåten.

En ubåtsjakthelikopter erhöll mitt på dagen *fredagen den 26 september* en sonarkontakt söder om Huvudskär som klassificerades "ubåt". Nio minuter senare varnades ubåten med knallskott. Kontakten hölls tills helikoptern måste avbryta p.g.a. drivmedelsbrist. Den var åter i området efter en timme och fick omedelbart kontakt med ubåten igen. Cirka 15 minuter senare varnades ubåten med en

⁵ Ljungs dagbok, 1980-09-24.

⁶ Ibid. 1980-09-27. För minnesbilder av Utö-incidenten från en marinofficer som själv deltog i ubåtsjakten i egenskap av fartygschef på jagaren Halland se, Hans von Hofsten, *I kamp mot överheten* (Fischer & Co, Stockholm, 1993), s. 73–75.

sjunkbomb. Ubåten satte då ostlig kurs ut mot gränslinjen. Helikoptrarna kunde hålla kontakt med ubåten intermittent under ca en timme.

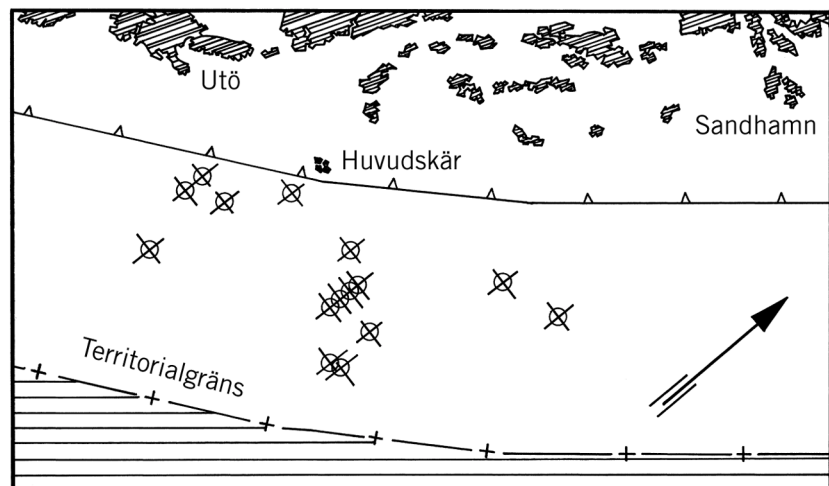
Lördagen den 27 september erhöll en helikopter en kontakt sydost Huvudskär som klassificerades "möjlig ubåt". Två sjunkbomber fälldes som varning. Senare på kvällen fälldes tre sjunkbomber från en bevakningsbåt, som dirigeras mot den stillaliggande kontakten av helikoptern. Det visade sig efteråt att kontakten var ett i sjökorten icke utmärkt ca 70 meter långt skeppsvrak.

På kvällen kontaktade försvarsministern ÖB för att efterhöra dennes uppfattning om situationen då massmedia visade stort intresse. Enligt general Ljungs dagboksanteckningar talade han om att han avsåg att kontakta befälhavaren i Östra militärområdet och understryka "att det inte finns några begränsningar i fråga om tillämpningen av IKFN". Krönmark delade ÖB:s uppfattning och uttalade att "han skulle ge ÖB allt stöd som kunde bli nödvändigt från politisk sida om ubåtsjakten kom att bli mera dramatisk än vad man f.n. hade tänkt sig, dvs. ett stöd som också avsåg verkningseld." ÖB framförde som sin mening att "de internationella uppfattningarna i den här frågan pekade på att man i ett läge av den karaktär som vi nu har i första hand skall försöka få ubåten att lämna svenskt territorium." General Ljung fortsatte: "Jag påpekade att även om ubåten skulle kunna tvingas upp i övervattensläge, så var det fortfarande vår skyldighet att se till att den begav sig ut från svenskt territorialvatten, inte att försöka sätta sig i besittning på något sätt av ubåten eller att fortsätta att bekämpa den."⁷

Överbefälhavaren kontaktade därefter militärbefälhavaren i Östra militärområdet och framhöll att hans uppfattning, som han återförsäkrat hos försvarsministern, var att det inte fanns några begränsningar vad avsåg tillämpningen av IKFN, "försvarsministern var införstådd med de politiska konsekvenserna av en eventuell verkningseld". Det var emellertid militärbefälhavaren som beslutade, framhöll ÖB "men militärbefälhavaren behövde inte till sina underlydande ge någon form utav begränsningar om det möjligen var så att han tidigare hade uppfattat situationen på detta sätt." Militärbefälhavaren menade, enligt general Ljungs dagboksanteckning, "att det är en flytande gräns mellan varnings- och verkningseld. Militärbefälhavaren hade emellertid givit anvisningar att varningselden skulle läggas närmare än vad man

⁷ Lennart Ljungs dagbok, 1980-09-27.

tidigare hade gjort.” Detta svar fick ÖB att upprepa hur IKFN moment 66 skulle tillämpas; varningseld avges först men reagerar inte ubåten på varningselden tillgrips verkanseld. Senare meddelade militärbefälhavaren att han givit Chefen för Ostkustens örlogsbas order att tillämpa IKFN Sjö moment 66 (se avsnitt 8.1) i hela dess utsträckning. Militärbefälhavaren orienterade samtidigt ÖB om att varning givits med tre sjunkbomber mot vad som senare visade sig vara ett vrak av ubåtstorlek. ÖB orienterade försvarsministern därefter.⁸

Ubåtskontakter utanför Utö – Huvudskär.

Halland avgick från Muskö fredagen den 26 september, och gick *söndagen den 28 september* radio- och radartyst nordvärt över Mysingen. Två sonarutrustade helikoptrar fick en kontakt klassificerad "ubåt" ostsydost om Huvudskär. En vapenutrustad lätt helikopter kunde ledas in till insats. Två sjunkbomber fälldes ca 50 meter nordväst om ubåten. Halland beordrades omedelbart att gå mot kontakten. Under förflyttningen mottogs örlogsbaschefens order att IKFN:Sjö moment 66 skulle tillämpas utan inskränkning.

Helikoptrarna höll ekokontakten och ytterligare två sjunkbomber fälldes sydost om Huvudskär. Nu anlände jagaren Halland till området och kunde överta kontakten från den kvarvarande helikoptern. Halland avlossade en antiubåtsgranat, som riktades

⁸ Ibid.

strax väster om ubåten. Kontakten förlorades därefter. En tung helikopter, som just anlände till området, observerade ett föremål i vattnet och fick direkt kontakt med ubåten. Ubåten girade och gömde sig i Hallands kölvatten där kontakten förlorades.⁹

Under resten av dagen och hela natten bedrevs en intensiv ubåtsjakt i området mellan Hävringe och Almagrundet.

Kontakt med en "möjlig ubåt" erhöles av Halland innanför territorialgränsen sydsydost om Huvudskär på morgonen *tisdagen den 30 september*. En sjunkbomb fälldes som varning.

Order gavs att sammansätta en "visiteringsgrupp" som skulle kunna borda en ubåt, som påträffats i eller tvingats inta ytläge, för att utröna ubåtens nationalitet.¹⁰

Några ytterligare ubåtskontakter erhöles inte under de närmast följande dagarna. ÖB beslutade på morgonen *torsdagen den 2 oktober* att ubåtsjaktoperationen skulle pågå preliminärt till *måndagen den 6 oktober*. Några ytterligare ubåtskontakter erhöles dock inte och ÖB beordrade *måndagen den 6 oktober* att operationen skulle avslutas.¹¹

Analysgruppens slutsatser

Överbefälhavaren beordrade den 1 oktober 1980 chefen för marinen att genomföra en "snabbanalys" med anledning av den främmande ubåtsverksamheten i Huvudskärsområdet. Chefen för marinen tillsatte en arbetsgrupp om fem officerare, som började sitt arbete samma dags eftermiddag. Arbetet redovisades den 3 oktober.¹² De slutsatser som denna grupp – embryot till vad som senare blev marinens analysgrupp – drog var följande:

- Ett antal faktorer pekade på att två ubåtar uppträtt i området. En av dessa hade varit en ubåt med ett "konventionellt ubåtsuppträdande". Den ubåt som siktades av Ajax var av typ Whiskey, som passar in på ett sådant uppträdande. Men det hade också uppträtt en ubåt vars uppträdande i hög grad präglats av avancerade manövrer i hög fart. Den teckning av den observerade ubåtsmasten, som ritades från en helikopter den 23 september, visar likhet med mast som finns på ubåtstyperna

⁹ Se bl.a. Hofsten, s. 74f.

¹⁰ Lennart Ljungs dagbok, 1980-09-30.

¹¹ Ibid. 1980-10-06; och Hofsten, s. 75.

¹² Försvarsstaben, Analysgruppens rapport, 1980-10-03.

Alfa och Whiskey Long Bin (mast med ”näsa”). Av dessa var Alfa en modern, relativt liten atomdriven ubåt med goda manöveregenskaper.¹³

- Ubåtarna hade uppträtt på ett taktiskt avancerat sätt; man försökte undvika att ge dopplereffekt genom att cirkla runt helikoptern, hålla sig stillaliggande svävande, uppsöka skyddande vattenskikt.
- Ubåten(arna) kunde ha utnyttjat motmedel som skenmål.

Örlogsbasens och helikopterdivisionens erfarenheter, som redovisades senare, var mer detaljerade:

- Den helikopter som hade kontakten den 23 september var utrustad med den då modernaste helikoptersonaren. Den ubåt man hade kontakt med var liten och snabb och med förmåga att ge ”noll-doppler”, liksom god förmåga att snabbt uppsöka skyddande vattenskikt. Vid upptäckt girade ubåten emot helikoptern och cirklade i hög fart två varv runt denna. Eventuellt hade ubåten förmåga att lösgöra skenmål. Man ansåg från helikopterdivisionens sida att upptäckt ubåt tog sig över den tidigare territorialgränsen, men inte längre. Där hände det att den visade periskopet.

Ubåt som passade in på denna beskrivning var enligt örlogsbaschefen typerna Alfa (sovjetisk) och 206 (västtysk).¹⁴

Sedan analysgruppen redovisat sin uppfattning ansåg Försvarsstaben att typerna Alfa och 206 kunde avfärdas. Att Alfa avfärdades kan bero på att Försvarsstaben visste att det vid denna tid ej fanns någon ubåt typ Alfa i Östersjön. Utredningen har inte funnit någon förklaring till varför 206 avfärdades.

Analysgruppen nämnde också några tänkbara syften med den främmande ubåtsoperationen, bl.a.:

¹³ Sovjetiska ubåtar av typen Whiskey Long Bin, har en längd av 84 meter med ett tonnage på 1200 ton och var vid tiden för Utö-incidenten tämligen ålderstigna fartyg som sedd från fören och aktern hade ett synnerligen karaktäristiskt torn med klumpig utformning. Från sidan var den dock svår att skilja från en ubåt av Alfa-klass. Den senare ubåtstypen var i början av 1980-talet sovjetmarinens mest slagkraftiga attackubåt och ansedd som världens snabbaste med en toppfart under vatten på 42 knop. Alfa-ubåten, som var atomdriven, ca 80 meter lång och vägde 2600 ton, hade ett unikt skrov av lätt, antimagnetiskt titan, vilken var en av orsakerna till den höga prestandan. Se Johan Berg, *Sovjets ubåtar*, s. 33 och 39.

¹⁴ Den västtyska ubåten av typ 206, var dieseldriven, 48,6 meter lång, 450 ton tung och kunde uppnå en toppfart av 17 knop under vatten. Från 1975 fanns 18 stycken i bruk och typ 206 var under 1980-talet och in på 1990-talet den dominerande ubåtsmodellen i den västtyska marinen. Se *Jane's Fighting Ships*.

- angöringsövningar,
- navigering nära skärgård och studium av flottans utloppsleder,
- prov av vår förmåga och vår övervakning av territoriet,
- studium av vår ubåtsjakttaktik,
- spaning mot vår verksamhet.

De två förstnämnda och den sista bedömdes troliga. Enligt ÖB Lennart Ljung pågick viss känslig försöksverksamhet i området. Denna avbröts den 18 september efter den första kontakten.¹⁵

Gjorda vapeninsatser

Under tiden den 18–30 september, 13 dygn, fälldes sammantaget 5 knallskott, 14 sjunkbomber och sköts en stridsladdad antiubåtsraket.

Frågan om ubåtens (ubåtarnas) uppgift och nationalitet

I en dagboksanteckning den 6 oktober konstaterade general Ljung att ett syfte med kränkningen kunde ha varit att följa viss känslig militär försöksverksamhet i området. Ett annat skäl kunde ha varit att den främmande ubåten hade till uppgift att testa hur en ny typ av skenmål fungerade.

Överbefälhavaren konstaterade att det inte gick att fastställa den kränkande ubåtens nationalitet. Flera indikationer pekade emellertid enligt ÖB mot att det varit en, eller möjligen flera, ubåtar från Warszawa-pakten. Ubåten, som optiskt hade siktats den 18 september hade varit av typ Whiskey. Försvarets radioanstalt hade rapporterat en mycket kraftig ökning av signaltrafiken till ubåtar från chefen för sovjetiska Östersjömarinen och ett antal ubåtsbärningsfartyg hade observerats i området.¹⁶ Enligt utredarens uppfattning hade detta dock en annan förklaring, jämför den ovan beskrivna Warszawa-paktsövningen. Ljungs uppgifter om flera indikationer måste därför modifieras. Se också nedan under ”utredarens bedömning”.

¹⁵ Lennart Ljungs dagbok, 1980-10-06.

¹⁶ Ibid.

Media

Ljung uttryckte i en dagboksanteckning måndagen den 6 oktober, den dag då Utö-incidenten avslutades, viss irritation över att det i massmedia hävdats att "ubåten skulle delvis vara en bluff för att förbättra utgångsläget inför förhandlingarna om framför allt marinens budget", något som han indignerat tillbakavisade.

Utö-incidenten var inledningsvis "förstasidesstoff" i media. Tidningar och etermedia t.o.m. hyrde helikoptrar för att flyga ut och fotografera i operationen deltagande enheter till sjöss. Tonen i rapporteringen var inledningsvis positiv. Vartefter tiden gick utan att man lyckades tvinga upp en ubåt till ytan övergick journalisterna emellertid till att bli allt mera ironiska, och t.o.m. förlöjligade de i ubåtsjakten inblandade. Vissa tidningar insinuerade också, som ÖB skrev i sin dagbok, att marinen jagade en "budget-ubåt".¹⁷

Bearbetning och analys

I samband med Utö-incidenten etablerades improviserat en arbetsgrupp för analys av ubåtsverksamheten till stöd för ubåtsjakten. Detta provisorium ansågs så framgångsrikt att det blev grunden för den fortsatta bearbetningen och analysen av indikationer av kränkningar. Som senare i detta betänkande kommer att beskrivas, blir analysverksamheten helt central för marinens operationer och utvärderingen i samband med undervattenskränkningar. Tillkomsten och utvecklingen av detta viktiga instrument för ubåtsjakten redovisas likaså längre fram i betänkandet (se avsnitt 8.3). För en mer detaljerad redovisning av Försvarens analyskapacitet, se avsnitt 8.3.

Tillämpning av IKFN vid Utö-incidenten

IKFN 1967 moment 18, första stycket är klart och koncist¹⁸. Det stadgar att "främmande ubåt som i undervattensläge påträffas inom

¹⁷ Lennart Ljungs dagbok, 1980-10-06.

¹⁸ "Instruktion för krigsmakten vid hävdandet av rikets oberoende under allmänt fredstillstånd samt under krig mellan främmande makter varunder Sverige är neutralt", IKFN, årgång 1967.

svenskt territorium *avvisas* från territoriet. Om det är nödvändigt tillgripes *vapenmakt*.”

Överbefälhavarens tillämpningsföreskrifter i IKFN Sjö (moment 66) är också tydliga.

- a) Ubåten varnas.
- b) Kvarblir ubåten efter varning i undervattensläge utan att genom manöver tydligt visa, att den omedelbart ämnar lämna svenskt territorium, tillgrips verkningseld.
- c) Verkningselden skall om möjligt avpassas så, att ubåten tvingas inta övervattensläge. När nationaliteten fastställts, avvisas den från svenskt territorium. Dess utlöpande övervakas.

Mot denna bakgrund förefaller militärbefälhavarens tidigare redovisade beordrade inskränkning av regeringens och ÖB:s tydliga anvisningar något märklig. Överbefälhavaren tvingades, som det framgår av general Ljungs dagboksanteckningar, att ”peka med hela handen”, för att få militärbefälhavaren att tillämpa de gällande bestämmelserna.¹⁹

Man bör också observera att ÖB – av tillgängliga dokument att döma – aldrig övervägde att utnyttja den möjlighet, som andra stycket av IKFN moment 18 ger, nämligen vapenmakt utan föregående varning. Detta blev ju under senare incidenter snarare regel än undantag.

Under uppehållet vid Muskö den 30 september–1 oktober gavs order att en visiteringsgrupp ur besättningen på Halland skulle förberedas för insats mot en ubåt som tvingats inta övervattensläge. Såväl ytattackflottiljchefen som fartygschefen ställde sig frågande till denna order av två skäl. Den ena var de praktiska möjligheterna att med bibehållen säkerhet för egen personal kunna lösa uppgiften. Att preja och visitera en främmande ubåt, som genom svenska vapeninsatser tvingats inta ytläge, och vars chef följaktligen kunde befaras vara allt annat än samarbetsvillig, snarare fientligt hotfull, kräver utomordentligt välutbildade besättningsmän med specialutrustning. Då ubåten antogs vara sovjetisk krävdes också rysktalande personal. Hur denna grupp skulle kunna sättas över till en ubåt fritt till sjöss var ett annat problem. Hallands besättning var dessutom tunn och i

¹⁹ Ljungs dagbok, 1980-09-27.

vissa avseenden oövad. Lämpliga vapen för att kunna understödja en bordning saknades.

Den andra aspekten var den folkrättsliga. Ett örlogsfartyg till sjöss – liksom i hamn – har immunitet och det krävs tillstånd av fartygets chef innan embarkering kan äga rum. Ett örlogsfartyg kan prejas varmed enligt IKFN förstås att det uppfordras signalledes att stoppa. Däremot kan ett örlogsfartyg inte visiteras, något som entydigt framgår av IKFN.

Den taktiske ledaren framförde dessa allvarliga erinringar till örlogsbaschefen. Samtidigt igångsattes självfallet de beordrade förberedelserna ombord med att ta ut och öva en visiteringsgrupp.

Efter godkännande av Forsvarsdepartementet och ÖB beordrade militärbefälhavaren i Östra militärområdet att IKFN Sjö moment 38 och 71, vilka båda avser prejning och visitering av handelsfartyg, skulle tillämpas.

Av general Ljungs dagboksanteckningar den 29 och 30 september framgår anledningen till att ÖB ansåg det vara nödvändigt att kunna borda en ubåt. En person hade ringt till chefen för Forsvarsstaben – och troligtvis också till tidningen Expressen – och sagt sig ha fått information från Baltikum att den sovjetiska ubåtsledningen mottagit ett signalmeddelande från en sovjetisk ubåt, som på svenskt territorium fått maskinskada. Forsvarsstaben bedömde inte uppgiften som särskilt sannolik, men förberedelser beordrades ändå för att kunna möta en situation, då en ubåt kom upp till ytan, men icke var beredd att utan vidare identifiera sig.²⁰

När general Ljung på lördagskvällen den 27 september med försvarsministern diskuterade den pågående incidenten, framhöll han att folkrättsligt var det ”fortfarande vår skyldighet att se till att den gav sig ut från svenskt territorialvatten, inte att försöka sätta sig i besittning på något sätt av ubåten eller att fortsätta att bekämpa den”. Några dagar tidigare uttryckte han i sin dagbok sin irritation över ”den politiska inblandningen i de här frågorna (försvarsministerns uttalande att jagaren Hallands årsöversyn borde avbrytas). ”Jag tror inte att försvarsministern har tänkt igenom följderna av en upptäckt av en sovjetisk ubåt som framgångsrikt skulle ha bekämpats på svenskt territorialvatten”.²¹

Dessa tankar uttryckta i dagboken strider i viss mån mot den order om förberedelser för bordning av en ubåt, som efter För-

²⁰ Lennart Ljungs dagbok 1980-09-29 och 1980-09-30.

²¹ *ibid.* 1980-09-24 och 1980-09-27.

svarsdepartementets och ÖB:s godkännande utgavs några dagar senare av militärbefälhavaren.

Utredarens bedömning

Utö-incidenten är viktig av flera skäl. Den tycktes innebära inledningen till ett nytt mönster i ett kränkande ubåtsuppträdande genom att ubåten vid upptäckt inte omedelbart lämnade svenskt territorialvatten utan med hjälp av undanmanövrer fortsatte kränkningen. Vidare föranledde incidenten Försvarsmakten att i denna situation möta intrånget med en skarpare tillämpning av reglerna för vapeninsatser. En effekt på längre sikt blev en satsning på ökade resurser för ubåtjaktverksamhet. Incidenten klargjorde också behovet av en tydlig rollfördelning mellan politiska beslutsfattare och militärledning. Vidare kan noteras att den allmänna uppfattningen i nationalitetsfrågan var på god väg att formas, men att föreställningarna om verkligheten ännu inte hade fått det ramverk som skulle komma.

Den militära hanteringen av Utö-incidenten präglades inledningsvis av ett visst mått av återhållsamhet. I den mån syftet med operationen var att utåt och inåt manifesteras svensk vilja och förmåga att hävda territoriet, kan sägas att man lyckades i det första ledet, men inte helt i det andra. Man lyckades med att upprepade gånger lokalisera främmande ubåt, men inte med att avvisa den. I vad mån mer direkta vapeninsatser skulle ha ökat möjligheterna härtill går givetvis inte att avgöra i efterhand, men det är inte orimligt att anta att sådana i vart fall inte skulle ha minskat sannolikheten för att en ubåt skulle låtit sig avvisas. Å andra sidan hade en mer aggressiv insats kunnat skapa svärbemästrade situationer, bl.a. prejnig och visitering av främmande ubåtar, för vilka förbanden inte var rustade eller övade.

Den återhållsamma linjen stred inte i och för sig mot gällande regler enligt IKFN. Denna linje var också inledningsvis i enlighet med ÖB:s inställning. Senare under händelseutvecklingen underströk ÖB för militärbefälhavaren i Östra militärområdet att IKFN:s bestämmelser innebar att varningseld först skulle avges, men om detta inte hjälper så skulle verkanseld utlösas. ÖB tycktes sålunda inta en betydligt mer insatsbenägen hållning i frågan än militärbefälhavaren, och intrycket skapades att det var ÖB som drev på mot en hårdare linje.

Det är intressant att notera att regeringen genom försvarsminister Krönmark och statssekreteraren Hirdman i Försvarsdepartementet utövade ett visst tryck på ÖB och efterlyste ett mer aktivt uppträdande. Regeringen gick offentligt ut med uttalanden i riktning mot att man avsåg beordra marinen att sänka inkräktarna. Det fanns enligt ÖB:s dagboksanteckningar en påtaglig irritation i Försvarsdepartementet över att Försvarsmakten inte ingrep mer dynamiskt. Försvarsministern föreslog också att man skulle aktivera jagaren Halland, vilket senare också skedde. Försvarsministern gjorde vidare klart för ÖB att han skulle ge denne allt det stöd som kunde bli nödvändigt från politisk sida om ubåtsjakten kom att bli mer dramatisk än vad man hade tänkt sig. ÖB var enligt sin dagbok besvärad av den politiska inblandningen. Han tvivlade på att försvarsministern hade tänkt igenom följderna av en upptäckt och ett framgångsrikt bekämpande av en ubåt på svenskt territorialvatten.

Detta var en av de få gånger som regeringen sökte engagera sig direkt i Försvarsmaktens operativa hantering av en ubåtsincident. I andra senare fall blev mönstret snarare att den politiska ledningen informerades, och att den åtog sig att ge stöd åt försvarets agerande. Utö-incidenten förefaller vara den enda gång, i varje fall under åttiotalet, som en ansvarig politiker sökt ge operativa anvisningar i vad avser hanteringen av en incident. Mediaintresset för Utö-incidenten var stort. Det är inte orimligt att anta att politikerna kände av trycket från media. Inom Försvarsmakten fanns olika synsätt på hur man skulle hantera media under incidenten. ÖB och Försvarsstaben ville hålla igen informationen, medan marinen var pådrivande för att man skulle berätta så mycket som möjligt. I media diskuterades också om inte det hela delvis var en bluff för att förbättra marinens utgångsläge inför kommande budgetförhandlingar.

Om Utö-incidenten fick betydande uppmärksamhet, ledde den inte till någon större offentlig debatt om ubåtsfrågan som sådan. Den fungerade i mycket som väckarklocka för politiker, nyhetsorganisationer och allmänheten. Den ledde till en viss översyn av resurserna för ubåtsjakt, såsom beslutet om förstärkningar, det s.k. 49-paketet.²² Detta paket innebar att 49 miljoner kronor satsades på bl.a. ombyggnad av tre helikoptrar för ubåtsjakt och på anskaffning av radar- och sonarutrustning till befintliga ubåtsjaks-

²² Rörande det s.k. 49-paketet se, SOU 1995:135, *Ubåtsfrågan 1981–1994*, Rapport från Ubåtskommissionen (Stockholm, 1995), s. 290.

helikoptrar och vissa båtar. Åtgärderna genomfördes under perioden 1983–1987.

Nationalitetsbestämning kunde inte genomföras med någon säkerhet vid Utö-incidenten. Överbefälhavaren talar om flera indikationer (jfr ovan) och avsåg därmed, förutom den inledningsvis nämnda optiska observationen, den mycket kraftiga ökning av signaltrafiken till ubåtar från chefen för Östersjömarinen, som Försvarets Radioanstalt inregistrerat, samt att ett antal ubåtsbärningsfartyg observerats i södra Östersjön, bl.a. ett polskt sådant fartyg i området vid Öland.

Som beskrivits ovan har dock utredningen erfarit att en ubåtsbärningsövning ägde rum inom Warszawa-pakten den 15–17 september i Pommerska bukten och norrut. Enligt uppgifter från FRA var den inregistrerade signaltrafiken den aktuella tiden att hänföra till denna övning. Uppfattningen att det var fråga om Warszawa-pakts-ubåtar kan alltså inte som ÖB gjorde, grundas på signalspaning, utan enbart på den refererade optiska observationen från Ajax. Att ÖB uppenbarligen inte blev informerad om nämnda ubåtsbärningsövning är värt att notera och visar på en brist i kommunikationerna i en operativ situation.

Samtidigt konstaterade den analysgrupp som tillsatts inom marinen för att analysera incidenten att ett antal faktorer pekade på att det uppträtt två ubåtar i området. En av dessa hade varit en ubåt med ett konventionellt uppträdande. Den andra ubåten hade uppträtt på ett taktiskt sofistikerat sätt, med avancerade manövrer i hög fart. Detta ansågs peka på antingen en då modern sovjetisk ubåt typ Alfa, eller en västtysk ubåt typ 206. Båda dessa alternativ avvisades emellertid av Försvarsstaben, Alfa sannolikt för att denna typ veterligen inte opererade i Östersjön. Som nämnts har det inte lämnats någon förklaring till varför möjligheten av en västtysk kränkning inte övervägdes. Att analytikerna underlät att närmare granska det västtyska alternativet illustrerar att Försvarsmakten inte i tillräcklig grad övervägt och begrundat den säkerhetspolitiska miljön och möjliga motiv som kunde vara vägledande för ubåtsoperationer i Östersjön.

Det är sålunda intressant att notera att ÖB i sina resonemang utgick ifrån att det var fråga om sovjetiska ubåtar, men att han samtidigt konstaterade att det inte gick att göra någon hundra procentig nationalitetsbestämning. Det fanns heller ingenting som tydde på att man på något annat håll – annat än till dels inom analysgruppen – haft några tankar på annat än att det skulle vara

fråga om sovjetiska ubåtar. Den i och för sig av en rad skäl inte onaturliga slutsatsen att Sovjetunionen låg bakom har redan här kommit till tydligt uttryck, och det är bara bevis som saknas.

3.2 U 137 – Gåsefjärden-incidenten

På morgonen den 28 oktober 1981 rapporterades till chefen för Sydkustens örlogsbas att en ubåt stod på grund i inloppet till Gåsefjärden, ca 15 km sydöst om Karlskrona, på svenskt sjöterritorium och inom militärt skyddsområde.²³ Detta blev inledningen till tio dagar fyllda av dramatik. Ubåts-incidenten i Gåsefjärden väckte stort uppseende och fick ett avsevärt genomslag internationellt.

Vid tidpunkten för upptäckten befann sig försvarsminister Torsten Gustafsson och statssekreterare Sven Hirdman på nordiskt försvarsministermöte i Oslo. Statsminister Thorbjörn Fälldin tog ett fast grepp om beslutsprocessen, och utrikesminister Ullsten och kabinettssekreterare Leifland skötte förhandlingarna med den sovjetiska sidan. Under incidenten överlämnade regeringen två protestnoter till Sovjetunionen, och uttalade att U 137:s intrång i Gåsefjärden utgjorde den mest uppseendeväckande och allvarliga kränkningen av svenskt territorium sedan andra världskriget.²⁴

I sina sammanfattande slutsatser avseende U 137 ansåg ÖB det uteslutet att felnavigering varit anledning till inträngningen. Överbefälhavaren bedömde det som mycket sannolikt att ubåten avsikt-

²³ Försvarsstabens Informationsavdelning (Fst/Info), *Ubåt 137 på svenskt vatten*, 1981-12-18.

²⁴ Sven Hirdman, "Sverige och ubåtskränkningarna", i *Insikt och beslut: Studier tillägnade Leif Leifland* (Militärhistoriska Förlaget, Kristianstad, 1991), s. 149f; och SOU 1983:13, s. 20. Ubåten i Gåsefjärden var av Whiskey-klass med nummer 137. I den sovjetiska kommissionsrapporten från 1981 benämns dock ubåten S-363.

ligt kränkt svenskt territorium vid flera tillfällen och sammanlagt under lång tid för att där bedriva otillåten verksamhet. En intressant omständighet i sammanhanget är emellertid, som utredningen erfarit, att en del tyder på att man på sovjetisk sida inledningsvis trodde att ubåten befann sig i ett helt annat område vid grundstötningen.²⁵

Händelseförlopp

Utredningen har med utgångspunkt i Ubåtskyddskommissionens och Ubåtskommissionens betänkanden, Konstitutionsutskottet, krigsdagböcker, ÖB general Lennart Ljungs dagbok, information om signalspaning, besök i Karlskrona och samtal med ett betydande antal aktörer, bl.a. kommandörkapten Karl Andersson, statsminister Thorbjörn Fälldin, utrikesminister Ola Ullsten, statssekreterare Sven Hirdman, rekonstruerat händelseförloppet enligt följande.

Hemliga torpedprov pågick *den 19–28 oktober* sydväst om Karlskrona.

Enligt ÖB:s rapport befann sig ubåten redan *den 24 oktober* i anslutning till den svenska kusten utanför Simrishamn.²⁶

Väderförhållandena *tisdagen den 27 oktober* i anslutning till U 137:s grundstötning har varit omdiskuterade. Utredningen har kontrollerat uppgifterna. Enligt observationer lagrade i den databas som utnyttjas för statistisk prognosverksamhet, rapporterade SMHI:s väder rapportör på Ungskär i sydöstligaste Blekinge *den 27 oktober 1981 kl. 16.00–22.00*: västlig vind 6–7 m/s, temperatur + 7 grader, fuktdis, molnighet 5/8 och sikt 4–10 km.²⁷

²⁵ ÖB rapport till Regeringen, "Överbefälhavarens sammanfattande rapport avseende kränkning av sovjetisk ubåt i Karlskrona skärgård", 1981-11-04. Uppgiften om den sovjetiska marinens bedömning av U 137:s position är hämtad från FRA:s signalspaning.

²⁶ Fst/Info 1981-12-18; och ÖB till Regeringen, "Överbefälhavarens sammanfattande rapport avseende kränkning av sovjetisk ubåt i Karlskrona skärgård", 1981-11-04.

²⁷ Väderförhållandena under kvällen för grundstötningen i Gäsefjärden har varit en omtvistad fråga, se bl.a. Medborgargruppens anmärkningar i Bergström/Åmark, *Ubåtsfrågan*, s. 32f. Flera väder rapporter finns att tillgå. Försvarsstaben har uppgett att sikten var 6–11 km och att det under tisdagskvällen den 27 oktober "rädde bra väder i Blekinge skärgård." (Fst/Info, 1981-12-18) Ubåtskommissionen redovisade uppgifter som gav vid handen att sikten var 6–10 km och att det var "halvklart till mulet" (SOU 1995:135, s. 115). Försvarsmaktens Vädercentral (gemensam väderstation med SMHI) konstaterade att sikten vid Ungskär denna kväll var 4–10 km och att vädret kunde karakteriseras som "fuktdis". Källan, Försvarsmaktens Vädercentral, Väderobservationer F 17 Ronneby och Ungskär 1981-10-27, är inhämtat från FM VADC den 11 oktober 2001 på utredningens begäran. Anledningen till de skilda väderuppgifterna torde härstamma från det faktum att flera av varandra oberoende väderobservationer finns att tillgå från denna kväll, både inom försvarsmakten och inom

Under kvällen genomförde den svenska marinen vapenprov med torpedskjutning från en helikopter mot en ubåt sydväst om Aspö. Ytterligare en tung helikopter deltog för att följa torpeden. Provverksamheten avslutades kl. 20.40.

En journalist meddelade kl. 19.30 till kustbevakningen i Karlskrona att han uppfattat buller utanför Aspö, sydväst om Karlskrona. Örlogsbasens uppfattning var att bullret orsakades av nämnda helikoptrar. Flera personer i området sydost om Karlskrona har också vittnat om att de hört motorbuller från havet vid den tiden under kvällen.²⁸

Klockan 9.54 *onsdagen den 28 oktober* rapporterade en fiskare till Sydkustens örlogsbas att en ubåt stod på grund i inloppet till Gåsefjärden, ca 15 km sydöst om Karlskrona. Den grundstötta ubåten hade upptäckts redan omkring kl. 22.00 kvällen innan av en annan fiskare. Enligt uppgift ville denne inte kontakta myndigheterna. Stabschefen, kommandörkapten Karl Andersson, begav sig ut till ubåten som strax efter kl.11.00 identifierades som sovjetisk. Fartygsledningen kontaktades och denna uppgav att båten grundstött kvällen innan till följd av felnavigering och materielhaveri. Man begärde att få bli bärgad av sovjetiska fartyg.²⁹

Vid besöket begärde Andersson att man skulle ta upp sjökortet på bryggan varvid en officer kom upp med ett hoprullat sjökort, med bildsidan utåt. Andersson såg med en gång att det var öar på kortet och hans första tanke var att det kunde vara Blekingeskärgården, dvs. ett skärgårdskort. Detta observerade också Avrukevitj som omgående "föste ner officeren genom luckan" efter ett annat kort. Denne kom då upp med Decca-kortet.³⁰

Ubåten stod så hårt på grund att man bedömde att bogserhjälp var nödvändig. Sett ur ett svenskt perspektiv inverkade detta faktum gynnsamt på förhandlingssituationen. Resurser för bevakning och bärgning avdelades, och totalt kom ca 1 000 personer att engageras under incidenten.³¹

Enligt ÖB Lennart Ljungs dagbok inkom ett iltelegram rörande incidenten kl. 11.30. Konstitutionsutskottets betänkande

civila myndigheter. De smärre diskrepanser som finns, t.ex. mellan de olika siktförhållandena, får därmed anses som icke ovanliga i sammanhanget

²⁸ Rörande de vittnen som hört bullret under kvällen och natten den 27 oktober, se Fst/Info, 1981-12-18; Agrell, *Bakom ubåtskrisen*, s. 81 (n44); och Myhrberg, *Ubåtsvalsen*, s. 30-36.

²⁹ Fst/Info 1981-12-18; och samtal med Karl Andersson, 2001-09-11.

³⁰ Samtal med Karl Andersson, 2001-09-11.

³¹ Fst/Info 1981-12-18.

1981/82:35 anger att ÖB informerades kort efter kl. 11.00. Ljung uppger att han omedelbart kontrollerade att åtgärder vidtagits inom Sydkustens örlogsbas för omhändertagande, avspärning osv. Enligt marinstabens presschef Sven Carlsson var han och Informationschefen vid Försvarsstaben de första som underrättade ÖB. Carlsson uppger att Ljung som första åtgärd gav dem direktiv om förstärkt informationstjänst i Karlskrona och att en presskommuniké skulle utsändas. Enligt krigsdagboken från Sydkustens örlogsbas gav ÖB kl. 11.40 order om att man skulle försäkra sig om att ubåten inte lämnade svenskt territorium. Av samma källa framgår även att ÖB inte avsåg medge att sovjetiska bogserbåtar tog hand om ubåten.³²

Enligt general Ljungs dagbok förmedlade han informationen om det inträffade till delar av Regeringskansliet och sökte bl.a. försvarsminister Torsten Gustafsson som, vilket redan nämnts, befann sig i Oslo tillsammans med statssekreterare Sven Hirdman. ÖB informerade därför rättschefen vid Försvarsdepartementet och därefter kabinettssekreteraren på Utrikesdepartementet och statsministern. Enligt Konstitutionutskottets betänkande uppgav Fälldin att han informerades mellan kl. 10.30 eller 11.00, men att han inte förde några minnesanteckningar med klockslag. Kort före kl. 12 kontaktade rättschefen vid Försvarsdepartementet statssekreterare Hirdman i Oslo som informerade försvarsminister Gustafsson.³³

Vid ett stabsmöte i örlogsbasstaben på eftermiddagen listades problemställningar med anledning av det inträffade:³⁴

- IKFN-problematiken
- frågan om ansvar för lossdragningsav U 137
- bottenskador, alternativ förtöjningsplats
- åtgärder om ubåten tog sig loss själv
- regler för kvarhållning av ubåten och besättning
- risk för avhoppare
- tänkbara sovjetiska aktioner
- kontakt med besättningen
- massmedia, allmänhet

³² ÖB Lennart Ljungs dagbok, 1981-10-28; KU 1981/82:35, s. 16; Samtal med Sven Carlsson, 2001-09-12; samt Krigsdagbok från Sydkustens örlogsbas, 1981-10-28.

³³ Lennart Ljungs dagbok, 1981-10-28; KU 1981/82:35, s. 129; samt Hirdman, "Sverige och ubåtskränkningarna", s. 151.

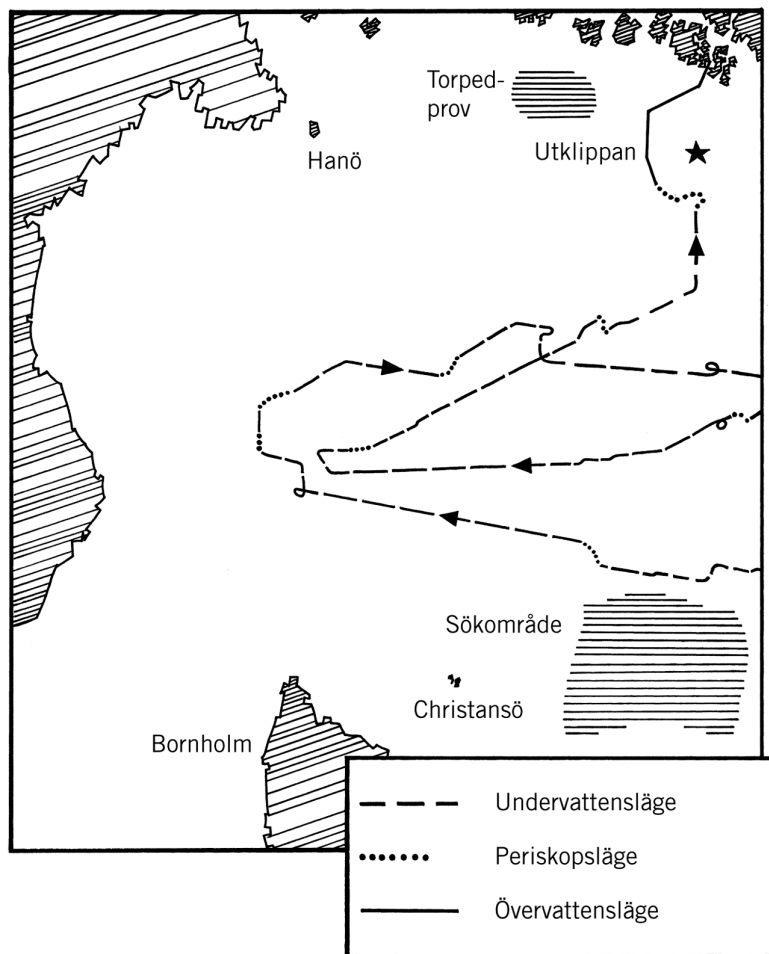
³⁴ Bror Stefenson, *Krishantering. U 137-krisen* (Kungliga Krigsvetenskapsakademien, 1992), s. 14.

Under eftermiddagen kallades den sovjetiske ambassadören till Utrikesdepartementet, först till kabinetssekreteraren och senare till utrikesministern, som överlämnade en note med följande lydelse:³⁵

En sovjetisk ubåt med beteckningen 137 har på kvällen den 27 oktober 1981 grundstött vid inloppet till Gåsefjärden i Karlskrona skärgård, på svenskt inre vatten och inom militärt skyddsområde. Ubåten saknade tillstånd för tillträde. Den har heller inte tagit kontakt med svenska myndigheter. Den svenska regeringen ser mycket allvarligt på denna grova överträdelse av de svenska tillträdesbestämmelserna.

Vid detta tillfälle meddelades att sovjetiska bärgningsfartyg inte skulle få tillstånd att beträda haveriplatsen.

³⁵ Bo Johnson Theutenberg, "U 137 - Folkrätt och neutralitetspolitik i tillämpning", *Kungliga Krigsvetenskapsakademins handlingar och tidskrift*, 1982, nr.2, s.100.

U137 förflyttningssväg i Hanöbukten.

I vad som på svensk sida uppfattades som en styrkedemonstration samlades under dagen sovjetiska örlogsfartyg och bärgningsfartyg utanför territorialgränsen.

Utredningen har funnit att sovjetiska flygplan och fartyg först dirigerats till ett område öster om Bornholm, ca 120 km söder om Karlskrona. Där hade flygplanen under morgonen och förmiddagen spanat mer än sex timmar utan resultat. Försvarets Radioanstalt avlyssnade att det meddelats till flygplanen att den senaste rapporterade positionen för ubåten var ett läge ca tjugo nautiska mil öster om Bornholm. Den av FRA angivna positionen

skiljer sig med exakt en latitudsgrad från det läge som för kl. 21.00 svensk tid inskrivits i ubåtens loggbok. Dessa uppgifter rapporterades i FRA:s löpande dagsrapportering, men har sedan dess inte fått någon uppmärksamhet.³⁶

Klockan 18.00 sammanträffade den sovjetiske ambassadören, på egen begäran, med kabinettssekreterare Leifland och framförde då Moskvas synpunkter i frågan. Haveriet berodde enligt Moskva på fel i ubåtens navigationsutrustning och man begärde att sovjetiska bärgningsfartyg skulle få bogsera ut ubåten.

Den 28 oktober kl. 6.30 Moskvatid, under återfärd till Liepajabasen, gick gyrokompassen på den dieseldrivna ubåten med beteckningen 137 och med dräktigheten 1084 ton sönder. Ubåten har förlorat kursen och i dålig sikt med farten 6 knop grundstött i området vid Utlängan. Det finns inga skador på ubåtens skrov. Ubåten kan inte lämna grundet på egen hand. För att bogsera ut båten ber vi om tillstånd från svenska sidan att tre bogserbåtar, Loksa, MB 178 och MB 165 samt hydrografiska fartyget Andromeda ges tillträde till svenska territorialvattnet den 29 oktober.³⁷

Kabinettssekreteraren svarade att tillstånd inte kommer att beviljas de sovjetiska fartygen.

På morgonen *torsdagen den 29 oktober* upptäcktes vad som sannolikt var en annan okänd ubåt i u-läge söder om Utklippan. Två timmar senare erhöles en sonarkontakt söder om det första läget. Dessa kontakter ägde rum på svenskt territorialhav. Ytterligare kontakt erhöles senare utanför territorialgränsen. Ubåten kunde inte identifieras.³⁸

Statssekreterare Hirdman återvände till Stockholm medan försvarsminister Gustafsson stannade kvar i Oslo. Vid ett morgonmöte med stats- och utrikesministrarna fastställdes riktlinjerna för hur incidenten skulle handläggas. Man konstaterade att det rörde sig om en allvarlig kränkning av Sveriges territorium av främmande makt genom ett statsfartyg, samt att kränkningen sannolikt var avsiktlig.

Regeringens första beslut var att betrakta intrånget som en kränkning så att tillträdes- och IKFN-förordningarna kunde tillämpas. Det andra beslutet var att ÖB fick ett regeringsuppdrag att genomföra en utredning om anledningen till och omständigheterna kring ubåtens kränkning av svenskt territorialvatten och intrång på

³⁶ Enligt uppgifter från FRA:s signalspaning.

³⁷ UD promemoria, "Sovjetisk gränskränkning m.m.", 1981-10-28.

³⁸ Fst/Info 1981-12-18.

militärt skyddsområde. I avvaktan på denna utredning skulle ubåten bevakas genom ÖB:s försorg. När utredningen var klar skulle beslut fattas om avvisning.³⁹

Enighet rådde om att Sverige strikt skulle följa folkrättens principer och agera på ett sätt som låg i landets långsiktiga intresse. Det gällde att med kraft hävda respekten för Sveriges suveränitet och undanröja kränkningen på ett sådant sätt att den inte upprepades. Sverige formulerade fyra krav som framfördes till Sovjetunionen:⁴⁰

1. Kränkningen skulle utredas av ÖB och fartygschefen skulle utfrågas. Därefter skulle ubåten avvisas.
2. Bärningen skulle ske med svenska fartyg. Några sovjetiska fartyg skulle inte släppas in.
3. Sverige krävde en oförbehållsam ursäkt av Sovjetunionen för intrånget.
4. Sovjetunionen skulle betala alla kostnader i samband med grundstötningen och bärningen.

Överbefälhavaren gav order om att utfrågning av fartygsledningen skulle äga rum på ett svenskt örlogsfartyg och att ubåten skulle undersökas innan bärning fick genomföras. Kommendörkapten Andersson fick det officiella uppdraget att förhandla och besökte under incidenten ubåten ett tjugofemtal gånger.⁴¹

Representanter för rättsvårdande myndigheter hade emellertid begivit sig ut till U 137 på upptäcktsdagen för att tala med fartygsledningen, men blivit avvisade. Enligt vad Andersson, som då befann sig i örlogsbasstaben, erinrat sig hade dessa representanter inte stämt av med de militära myndigheterna innan de åkte ut till ubåten.⁴²

Immunitetsfrågan diskuterades på Utrikesdepartementet och enligt Johan Munck, tidigare Justitedepartementet, ställdes frågan om ubåten och dess besättning hade straffrättslig immunitet, innebärande att polis och åklagare inte skulle kopplas in, eller om immuniteten gått förlorad i det uppkomna läget. De kom fram till att "...det mesta talade för att, såvitt gällde straffrättsliga åtgärder som kunde utlösas av polis och åklagare, var ubåten ett immunt

³⁹ Hirdman, "Sverige och ubåtskränkningarna", s. 149.

⁴⁰ Ibid. s.150.

⁴¹ Fst/Info 1981-12-18; och samtal med Karl Andersson, 2001-09-11.

⁴² Samtal med Karl Andersson, 2001-09-11.

område och besättningen också immun så länge den befann sig ombord”.⁴³

Riksåklagaren lämnade beskedet, på fråga från länsåklagaren i Blekinge län och Kronobergs län huruvida en förundersökning rörande misstänkt brottsligt förfarande borde inledas i samband med U 137 inträngning.⁴⁴

Under de förhållanden som för närvarande råder får besättningen på den sovjetiska ubåten på folkrättsliga grunder anses åtnjuta straffrättslig immunitet. Förutsättningarna för inledande av förundersökning saknas därför.

De första mätningarna för att klarlägga om kärnvapen fanns ombord på U 137 genomfördes. Hirdman har uppgett att han tidigt den 29 oktober tillfrågades om han hade någon invändning mot att Försvarets Forskningsanstalts experter diskret sökte göra en mätning kring ubåten rörande förekomsten av eventuell radioaktivitet. På grund av frågans känslighet beslöt han sig att godkänna detta på egen hand – utan att på detta stadium underrätta statsråden. När de första mätningarna hade givit resultat, underrättades stats- och utrikesministrarna genom ÖB:s försorg.⁴⁵

Länsstyrelsen i Blekinge beslöt om tillfällig avlysning av ett område i skärgården.⁴⁶

Kontakterna mellan fartygsledningen och svenska militära myndigheter fortsatte under *fredagen den 30 oktober till söndagen den 1 november*. Den sovjetiska sidan hävdade inledningsvis att någon utfrågning inte kunde komma på fråga – i varje fall inte utanför ubåten. Den svenska sidan kunde däremot få undersöka ubåtens navigeringssystem.

Personal från den sovjetiska ambassaden anlände och fick tillstånd att, från fall till fall, förmedla instruktioner från den sovjetiska ambassaden.

Fortsatta strålningsmätningar genomfördes.

Försvarsminister Gustafsson medverkade i *Aktuellt* på kvällen den 1 november och uttalade sig då bl.a. rörande immunitetsfrågan. Enligt pressuppgifter uppges han ha sagt: ”Vi kan inte gå ombord på ubåten och bryta den immunitet som rättsexperterna säger att

⁴³ Stefenson, *Krishantering. U 137-krisen*, s. 14.

⁴⁴ Riksåklagaren till Länsåklagaren i Blekinge län och Kronobergs län, 1981-10-30, dnr. ÅD 725-81.

⁴⁵ Hirdman, ”Sverige och ubåtskränkningarna”, s. 151f.

⁴⁶ Beslut av Länsstyrelsen i Blekinge Län rörande, ”Tillfällig avlysning av område i Karlskrona skärgård”, 1981-10-29.

besättningen skall åtnjuta. Jag kan inte se några förutsättningar under vilka Sverige kan tänkas tillgripa våld”. Konstitutionsutskottet ansåg senare att uttalandena ”gav en förvirrande bild av regeringens hållning och var ägnade att skapa tveksamhet om denna”.⁴⁷

Ubåtens fartygsledning meddelade *måndagen den 2 november* att den var beredd att stå till förfogande för utfrågning. Utfrågningen genomfördes samma dag ombord på torpedbåten Västervik utanför skyddsområdet och pågick under drygt sju timmar i närvaro av sovjetisk ambassadpersonal.⁴⁸

Enligt ÖB:s sammanfattande rapport efter incidenten sköt ubåten nödraketer och avgav nödanrop på radio medan fartygschefen utfrågades. Utredaren har funnit att några nödraketer ej avfyrades. Däremot sköts några (3–4) signalpistolskott (lyskulor) från ubåtens torn såväl röda som gröna. Två anledningar härtill har framförts. Den ena skulle vara en på förhand beslutad signal för att fartygsledningen skulle återvända till U 137 och därigenom få förhöret avbrutet. Det andra skälet skulle vara att den kvarvarande besättningen uppfattade situationen som obehaglig. I det hårda vädret stod ubåten och högg mot berget. Någon nödsituation innebärande fara för ubåten eller dess besättning förelåg dock inte.

Uppgiften att ubåten sänt den internationella nödsignalen MAYDAY är felaktig. Någon nödsignal har inte uppfattats på någon av de internationella frekvenser på vilka en sådan signal skulle ha sänts. Dessa passades ständigt av kustradiostationen Karlskrona radio.

De observerade signalpistolskotten torde med stor sannolikhet felaktigt ha rapporterats som nödsignaler. När denna rapport nådde Stockholm beslutade ÖB att ubåten skulle dras loss och förtöjas längre in på Gåsefjärden. Lossdragningen inleddes omkring kl. 15.00.⁴⁹

Under lossdragningen rapporterade sjöbevakningen att två fartyg som antogs vara sovjetiska var på väg in mot Gåsefjärdenområdet. ÖB kontaktade statsminister Fälldin och efterhörde hur han skulle agera. Fälldin svarade ”Håll gränsen”. Strax senare

⁴⁷ Fst/Info 1981-12-18; och KU 1981/82:35, s.21.

⁴⁸ Fst/Info 1981-12-18.

⁴⁹ ÖB rapport till Regeringen, ”Överbefälhavarens sammanfattande rapport avseende kränkning av sovjetisk ubåt i Karlskrona skärgård”, 1981-11-04; Samtal med Roderick Klintebo, 2001-02-15; och samtal med tidigare personal vid Karlskrona radio.

meddelade en svensk torpedbåt en identifiering av två västtyska handelsfartyg som hade passerat genom det sovjetiska förbundet.⁵⁰

Lossdragningen genomfördes och ubåten ankrades upp på Gåsefjärden. Därefter genomfördes en undersökning av ubåtens navigeringsutrustning.

Under *tisdagen den 3 november* analyserades utfrågningarna och undersökningarna av båten med slutsatsen att lämnade uppgifter inte var trovärdiga. Det var av andra skäl än navigeringsfel som ubåten kränkt svenskt territorium.

På kvällen kallades den sovjetiske ambassadören till utrikesminister Ullsten som delgav misstankarna om kärnvapen. Från svensk sida hemställdes om ett snabbt svar.

Sovjet avgav *onsdagen den 4 november* ett svar angående eventuell förekomst av kärnvapen ombord.⁵¹

På den sovjetiska ubåten 137, liksom alla andra örlogsfartyg ute till havs, finns erforderliga vapen och ammunition. De har emellertid inget att göra med omständigheterna kring ubåtens oavsiktliga intrång på Sveriges territorialvatten.

Under onsdagen förstärktes det sovjetiska förbundet till sjöss.

Sjöfartsverket genomförde *torsdagen den 5 november* en besiktning av ubåten. Resultatet var att den ansågs vara sjövärdig nog att kunna tillåtas under bogsering lämna svenskt territorium.

Den sovjetiske ambassadören uppkallades till Utrikesdepartementet kl. 14.30 där Ullsten överlämnade en svensk protestnote med följande lydelse.⁵²

Den svenska regeringen får till Sovjetunionens regering framföra sin skarpa protest mot den kränkning av svenskt territorium och svenskt militärt skyddsområde som avsiktligt ägt rum med den sovjetiska ubåten 137. Den svenska regeringen finner denna grova kränkning desto mer uppseendeväckande och allvarlig som ubåten med stor sannolikhet har fört med sig kärnvapen in i svenskt område. Den svenska regeringen kräver att Sovjetunionen förhindrar ett upprepande av denna grova kränkning mot Sverige och mot folkrättens fundamentala principer.

⁵⁰ Samtal med Thorbjörn Fälldin, 2001-06-12; och Bengt Sundelius/Eric Stern med Fredrik Bynander, Krishantering på Svenska - teori och praktik (Nerenius & Santéus förlag, Stockholm, 1997), s. 57.

⁵¹ Theutenberg, "U 137 - Folkrätt och neutralitetspolitik i tillämpning", Kungliga Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift, 1982, nr.2, s. 112.

⁵² Ibid. s.114f.

Ullsten meddelade samtidigt att det dåliga vädret kunde medföra problem och förskjutningar i tiden.

Vid en presskonferens kl. 16.30 offentliggjorde statsminister Fälldin att ubåten med stor sannolikhet var kärnvapenbestyckad. Det kan noteras att man fram till presskonferensen under en vecka lyckades förhindra att uppgifterna om mätningarna och den sannolika förekomsten av uran-238 blev kända.⁵³

Av general Lennart Ljungs dagboksanteckningar framgår att den ursprungliga tanken var att U 137 skulle vara på väg ut ur svenskt territorium när statsministerns presskonferens pågick. Bland annat till följd av det tämligen hårda vädret och att det redan skulle vara mörkt när presskonferensen började, beslutade ÖB att utbogseringen skulle inledas fredagen den 6 november kl. 7.00, vilket senare ändrades till kl. 8.00.⁵⁴

Kommendörkaptenen Karl Andersson skriver i sina minnesanteckningar att ubåten överraskande började kasta loss kl.16.30 varför han omedelbart gick ombord och beordrade att ubåten skulle förtöjas igen. Fartygsledningen sade sig ha fått besked av den sovjetiske marinattachén att ubåten skulle kunna gå efter kl. 15.00. Av Anderssons anteckningar framgår att fartygsledningen vid två tillfällen under torsdagseftermiddagen/-kvällen meddelats att avgång/utbogsering inte kunde ske förrän det blev ljus på fredagsmorgonen.

Fredagen *den 6 november* berordrade ÖB att ubåten skulle bogseras mot fritt hav med början kl. 8.00 för att på territorialgränsen överlämnas till sovjetiska myndigheter. På grund av hårt väder kunde ubåten endast bogseras tills den passerat skyddsområdesgränsen men följdes av svenska fartyg därifrån. Samtliga sovjetiska fartyg i området medföljde U 137 mot sovjetiskt territorium.⁵⁵

Utfrågningarna

Kontakter och utfrågningar av fartygsledningen samt undersökningar av ubåten ägde rum vid ett stort antal tillfällen. Vid utfrågningarna framfördes från sovjetisk sida att ubåten varit ute på

⁵³ Lennart Ljungs dagbok, 1981-11-05; och Hirdman, "Sverige och ubåtskränkningarna", s. 152.

⁵⁴ Ibid. 1981-11-05.

⁵⁵ Karl Anderssons minnesanteckningar, Försvarsmaktens Högkvarter; samt Fst/Info 1981-12-18.

uppdrag och ägnat sig åt utbildning under ca två veckor och de senaste dygnet bedrivit övningar i undervattensläge öster om Bornholm. Fartygschefen Gusjtjin uppgav att ubåten intagit ytläge ca två timmar före grundstötningen som enligt honom ägde rum kl. 19.57 svensk tid den 27 oktober. Han hävdade att han trott sig vara ca 130 km söder om Blekinge och att grundstötningen gjorts på den lilla danska ön Christiansö ca 25 km nordost om Bornholm.

De faktorer som samverkande bidrog till den oavsiktliga kränkningen var enligt fartygschefen:

- felnavigering då pejlutrustning och ekolod var ur funktion.
- efter grundstötningen hade man observerat att gyrokompassen haft stora fel. En timme före grundstötningen hade en kontroll av gyrokompassen skett. Den visade då rätt.
- befintlig magnetkompass och radar hade inte använts. Grova fel i användandet av Decca- (navigations-) systemet hade gjorts. Felaktiga optiska observationer hade också gjorts.
- radiopejlen hade visat stora fel.

På svensk sida ställde man sig tveksam till de givna förklaringarna. I grundstötningområdet fanns flera fyrar och andra ljuspunkter och med rådande sikt föreföll en felnavigering osannolik. Vid kontroll av ubåtens loggbok den 5 november 1981 framkom att vissa inskrivna kurser på gyrokompassen ändrats. Av handlingar ombord och besättningens berättelser kunde man inte finna någon rimlig förklaring till varför ubåten hamnat 130 km fel under de ca tio timmar det tog att tillryggalägga denna sträcka. Grundstötningen måste enligt den svenska sidan ha orsakats av manöver- eller navigeringsfel inne i skyddsområdet.⁵⁶

Navigationstrustningen på U 137

Från sovjetisk sida uppgavs felaktigheter på olika navigationsutrustning. De svenska kontroller som gjordes gav följande resultat:⁵⁷

Gyrokompassen fungerade helt korrekt då kommendörkapten Karl Andersson kom ombord grundstötningdagen, vilket med-

⁵⁶ Fst/Info 1981-12-18.

⁵⁷ För hela avsnittet om navigationsutrustningen på U 137 se, ÖB rapport till Regeringen, "Överbefälhavarens sammanfattande rapport avseende kränkning av sovjetisk ubåt i Karlskrona skärgård", 1981-11-04; SOU 1995:135, s. 130-137; samtal med Karl Andersson, 2001-09-11 och Roderick Klintebo, 2001-02-15.

gavs av fartygsledningen. Vid ett besök ombord någon dag senare medföljde en gyromontör från Karlskronavarvet för att kontrollera kompassen. Denne fann att gyrokompassen, som liknade en tysk Anschütz-kompass, fungerade. Senare beordrades fartygschefen genom signal från ett av de sovjetiska fartygen utanför territorialgränsen att uppge att gyrokompassen inte fungerade, samt att den skulle demonteras före den kommande svenska inspektionen av navigeringsutrustningen. Vid inspektionen den 2 november var gyrokompassen demonterad. Slutsatsen är därför att gyrokompassen med stor sannolikhet fungerade tillfredsställande vid grundstötningen.

Här måste dock observeras att man från sovjetisk sida redan den 28 oktober kl. 18.00, då den sovjetiska ambassadören gav den svenska sidan den första reaktionen från Moskva, meddelade att orsaken till grundstötningen var fel på gyrokompassen. Det förhållandet att man sedan måste instruera fartygschefen på U 137 att skylla på gyrokompassen tyder på att denna uppgift fabricerats hos sovjetiska hemmamyndigheter. Detta kan i sin tur tyda på att det där rädde osäkerhet om de verkliga förhållandena bakom grundstötningen, och att det inte fanns någon i förväg uppgjord plan i händelse av att ett planerat intrång i Gåsefjärden skulle gå fel.

Magnetkompassen sitter vatten- och trycksäkert i tornet och kan endast avläsas i yt- eller mellanläge. Trots detta faktum har magnetkompassens kurser skrivits in i bestickjournalen även då ubåten varit i u-läge. Dessa kursuppgifter måste rimligen härstamma från gyrokompassen. Den svenska sidan kontrollerade även magnetkompassen. Något fel kunde inte konstateras.

Decca-mottagaren var av en äldre modell som saknade automatisk lane-identifiering, vilket innebär att man måste, för att kunna ställa in mottagaren rätt, känna till det egna läget på ca +/- 5 nautiska mil (ca 9 250 meter). Detta läge bestämmer navigatören normalt genom bestickföringen, grundad på död räkning och eventuella andra positionsbestämningar som gjorts, eller genom att utnyttja radiopejlen. Om man trots detta inte kan bestämma läget tillräckligt noggrant kan navigatören genom att styra rak kurs, avläsa distansloggen och göra några Decca-avläsningar under en halvtimme, ta ut läget. I övrigt fungerade mottagaren. Det andra sjökort som en matros förde upp på bryggan vid kk. Anderssons första besök var ett Decca-kort. I området kring Utklippan ger den svenska Decca-kedjan goda lägen på något tiotal meter när.

Radiopejlen uppgavs vara trasig p.g.a. att ubåten kolliderat i u-läge med ett fiskefartyg, varvid mottagarantennen skulle ha skadats. De svenska inspektörerna kunde notera en mindre skada på räcket runt antennen samt någon obetydlig sådan på antennen. Anläggningen fungerade och var inställd på de svenska radiofyrarnas frekvenser, då kommandörkapten Karl Andersson provade den vid sitt andra besök ombord. När han slog på den hördes direkt igenkänningssignalen från radiofyren på Sandhammaren. Vid den svenska inspektionen av navigeringsutrustningen den 2 november gjordes samma konstateranden. Då ubåtens befäl tillfrågades huruvida man hade använt radiopejlen, vilken liksom Decca-systemet är ett passivt navigeringssystem, blev svaret "endast efter grundstötningen".

Radaranläggningen fick inte kontrolleras vid den svenska inspektionen, men sades fungera. Ubåtsbefålet uppgav att radaranläggningen endast fick användas i närheten av land eller om säkerheten för ubåten så krävde. Eftersom man trodde sig vara ute på öppna havet hade den inte använts.

Logg-anläggningen har inte nämnts särskilt. Utredningen har inte funnit någon kommentar om att pitotröret, som sticker ut genom undervattenskroppen, skadats vid grundstötningen. Detta tas normalt in när man kommer in i grunda vatten. Huruvida detta hade skett före inlöpandet kontrollerades aldrig. Från fartygsledningens sida finns inget påstående om funktionsfel på loggen. Med en fungerande logg är det märkligt hur man kunnat få ett så stort bestickfel som 56 nautiska mil.

Ekolodet uppgavs vara skadat. Trots detta finns korrekta djup-siffror inskrivna i bestickjournalen. Då ubåten stod på grund var det givetvis inte möjligt att kontrollera ekolodet. Vid kontrollen av navigeringsutrustningen den 2 november, då ubåten låg vid boj på Gåsefjärden, var djupet så ringa att någon säker kontroll av ekolodet kunde genomföras. Den svenska inspektionens bedömning var emellertid att ekolodet fungerade.

*Tröghetsnavigeringssystem.*⁵⁸ Av samtalsuppteckningen från utfrågningen av fartygschefen Gusjtjin ombord på torpedbåten

⁵⁸ Ett tröghetsnavigeringssystem ger kontinuerligt en tämligen korrekt position, såväl i undervattensläge som i ytläge. Tröghetsnavigeringssystem var, och är fortfarande, ett viktigt navigeringssystem på oceangående ubåtar, vilka skall kunna uppträda under lång tid – veckor och månader – i undervattensläge utan möjlighet att på annat sätt bestämma positionen. Då minst en av torpederna ombord på U 137 troligen var försedd med kärnladdningstridsdel skulle ubåten kunna, eller kunna ha, utnyttjas för operationer i Atlanten med exempelvis stora Nato-fartyg som mål. Det vore därför inte onaturligt om ubåten var utrustad med ett tröghetsnavigeringssystem.

Västervik den 2 november 1981 framgår att en replikväxling ägde rum vilken kan tolkas som en antydning om att ubåten kan ha varit utrustad med någon form av tröghetsnavigeringssystem. På fråga vid den svenska inspektionen senare samma dag svarade dock kommandören Avrukevityj att något sådan system ej fanns ombord.⁵⁹

Kärnvapen ombord⁶⁰

Försvarets forskningsanstalt mätte vid tre tillfällen den joniserande strålningen med instrument placerade intill ubåten. Mätningarna, efter korrektion för bakgrundsstrålningen, visade entydigt på förekomsten av uran-238. En kärnladdning måste dock innehålla andra klyvbara material, nämligen uran-235 eller plutonium. Det konstaterades att det förutom uran-238 fanns en källa till en kraftigt förhöjd annihilationsstrålning. Efter en noggrann analys av möjliga orsaker fastslogs att denna härstammade från neutroninducerade processer. Objektet strålade alltså neutroner och detta tillsammans med det säkerställda uranet utgjorde grunden för bedömningen att det med mycket stor sannolikhet rörde sig om en kärnladdning. Flera alternativa lösningar såsom isotopbatterier och reaktorer analyserades noggrant men de kunde alla avskrivas.

Ubåtskommissionen 1995 har uppmärksammat att ubåtens befälhavare Gusjtjin omnämnde förekomsten av kärnvapen ombord på U 137 i TV 3-programmet "Dagar som skakade Sverige" från 1994.

Detta har sedermera enligt uppgifter som utredningen fått tillgång till bekräftats av andra källor.

Bottenundersökningar

En noggrann bottenundersökning genomfördes i Gåsefjärden och på andra platser. Några materielfynd av underrättelsevärde gjordes inte.⁶¹

⁵⁹ På kommandörkapten Karl Anderssons fråga vilka kompasser fartyget var utrustad med svarade Gusjtjin: "Vi har en gyro- och en tröghetsnavigeringskompass." Andersson frågande då om det inte också fanns en magnetkompass, vilket Gusjtjin bekräftade. Andersson konstaterade: "Det är tre kompasser", varvid den närvarande sovjetiske marinattachén bröt in och sade: "Två"! Gusjtjin upprepade då: "Två"! När Andersson senare under utfrågningen återvände till frågan, förnekade Gusjtjin att han över huvudtaget nämnt "tröghetsnavigeringssystemet".

⁶⁰ SOU 1995:135, s. 51f. och 117f.

⁶¹ Fst/Info 1981-12-18.

Överbefälhavarens sammanfattande slutsats

ÖB bedömer det som mycket sannolikt att ubåten avsiktligt kränkt svenskt territorium vid flera tillfällen och sammanlagt under lång tid för att där bedriva otillåten verksamhet. Sammantaget bedömer Överbefälhavaren att ubåten genomfört en planerad inträngning mot Gåsefjärden och därvid grundstött under en för sen, snabb och kraftig girmanöver.⁶²

Den svenska rättsprocessen om bärgarlön för lossdragningen

Efter U 137:s grundstötning följde 1985 en juridisk process där Karlshamns kommun krävde bärgarlön för lossdragningen av ubåten den 2 november 1981. Karlshamns bogserbåt, "Karlshamn" hade tidigare hyrts för olika uppdrag och ersättning utgick alltid efter timtaxa, och förhyrdes denna gång med ett muntligt avtal för lossdragning.⁶³ Örlogsbasen fakturerades och 180 759 kronor betalades till Karlshamns kommun.

Ett av de svenska kraven för överlämnandet av U 137 till Sovjetunionen var att svenska staten skulle ersättas för samtliga kostnader och nämnda belopp inkluderades i de ca 1 600 000 kronor som krävdes och betalades av Sovjetunionen.

Karlshamns kommun återkom en tid efter att ha erhållit betalningen och framförde att eftersom ubåten uppenbarligen befunnit sig i nöd, borde kommunen vara berättigad till bärgarlön. Kommunen hänvisade till uppgifterna att ubåten skjutit nödraketer och sänt nödsignalen MAYDAY. Militära företrädare förklarade att bogserbåten förhyrts genom avtal med örlogsbasen och att Karlshamns kommun också erhållit ersättning varför skäl för bärgarlön saknades. Kommunen vidhöll sitt krav, men då staten inte ansåg att det fanns grund för kravet på bärgarlön, stämde Karlshamns kommun Kronan.

I domen från den 23 maj 1985 tilldömdes Karlshamns kommun 2 500 000 kronor i bärgarlön, utöver redan utbetalad timersättning. Justitiekanslern, som företrädde Kronan, överklagade inte domen. Tingsrätten uttalade kritik mot Kronan för att man i den ersättning som hade krävts av Sovjetunionen inte hade inkluderat bärgarlön.

⁶² ÖB rapport till Regeringen, "Överbefälhavarens sammanfattande rapport avseende kränkning av sovjetisk ubåt i Karlskrona skärgård", 1981-11-04.

⁶³ Karlshamns hamn distribuerade årligen information till "kända kunder" om gällande taxor, etc.

Som framgår av redovisningen för händelseförloppet förelåg aldrig någon nödsituation och bärgarlön borde därför inte ha utdömts.

Konstitutionsutskottet

Frågan om hanteringen av U 137 behandlades av Konstitutionsutskottet (betänkande KU 1981/82:35) och det var främst två aspekter av regeringens handläggning som intresserade utskottet.⁶⁴ Den första gällde handläggningen mot bakgrund av de regler och den organisation som finns i regeringskansliet för händelser av detta slag. Den andra aspekten avsåg frågan om ubåtens och ubåtsbesättningens immunitet.

Avseende handläggningen i regeringen noterade Konstitutionsutskottet att ÖB fick rapport om ubåtens grundstötning kort efter kl. 11 onsdagen den 28 oktober. ÖB bedömde händelsen som så allvarlig att inte bara utrikes- och försvarsministrarna omedelbart underrättades i enlighet med föreskrifterna i IKFN utan även statsministern. Konstitutionsutskottet menade att den fortsatta handläggningen av ubåtsaffären i regeringen kunde indelas i tre skeden. I det inledande skedet, som omfattade de två första dagarna den 28 och 29 oktober fastställde regeringen de riktlinjer som skulle gälla för behandlingen av frågan. Under det andra skedet, som sträckte sig mellan fredagen den 30 oktober och måndagen den 2 november, genomfördes ÖB:s utredning sedan Sovjetunionen gått med på de svenska villkoren för förhör med ubåtens befälhavare. Det tredje och avslutande skedet av ubåtsaffären omfattade tiden mellan den 3 november och dagen för ubåtens bogsering från svensk territorium, dvs. den 6 november.

I vad avsåg frågor om immunitet för statsfartyg, särskilt örlogsfartyg, som uppehåller sig på svenskt territorium, hävdade utskottet att immuniteten gällde både fartyg med vederbörligt tillstånd och fartyg som befunnit sig i nöd och av den anledningen uppsökt territoriet. I övriga fall, exempelvis oavsiktligt intrång, fanns en vittgående handlingsfrihet, varvid utrikespolitiska överväganden kunde komma att vara avgörande för handlingsmönstret.

Enligt utskottets mening var den kränkning av svenskt territorium och svensk militärt skyddsområde som ubåt 137 gjorde sig skyldig till allvarlig. Mot denna bakgrund ansåg utskottet det

⁶⁴ KU 1981/82:35, kapitel 7 "Ubåtsaffären", samt bilagor.

tillfredsställande att ubåtsaffären kunde avvecklas så snabbt. Regeringens handlande präglades enligt utskottet av fasthet och konsekvens vilket ledde till att de svenska kraven i fråga om undersökning och bärgning av ubåten snabbt kunde genomdrivas.

Utskottet uttalade vidare att stats- och utrikesministrarna på ett mycket tidigt stadium hade orienterat ordförandena för socialdemokraterna och moderata samlingspartiet vilket hade bidragit till en gemensam syn mellan de fyra största riksdagspartierna på den uppkomna situationen. Utskottet noterade vidare att, som en konsekvens av erfarenheterna från incidenten, åtgärder i efterhand vidtagits för att snabbt samla regeringsledamöter liksom för snabba, förtroliga och avlyssningssäkra telekommunikationer mellan statsråd. Utskottet stödde koncentrationen av krishantering till statsministern och en liten krets statsråd. Vederbörande fackminister tillhörde med nödvändighet en sådan krets. Utskottet menade att det måste finnas särskilda skäl för att en fackminister inte skulle delta i hanteringen. Det hade därför varit lämpligt att försvarsministern Torsten Gustafsson avbrutit sitt Norgebesök som inträffat vid krisens inledning, för att direkt delta i utformningen av regeringens handläggning.

På fråga från länsåklagaren i Blekinge län om eventuellt inledande av förundersökning rörande misstänkt brottsligt förfarande i samband med U 137 inträngning hade Riksåklagaren den 29 oktober lämnat beskedet att förutsättningarna för inledande av förundersökning saknades. Med anledning av detta inkom klagomål mot riksåklagaren till Justitieombudsmannen och Justitiekanslern. Konstitutionsutskottet sammanfattade i sitt betänkande att varken JK eller JO fann anledning att rikta kritik mot riksåklagaren med anledning av detta uttalande. Av utskottets betänkande framgår även att Fälldin tyckte att det var befriande när riksåklagaren sade att det här inte kan vara ärenden för en länsåklagare. ”Jag är ännu mer tillfredställd när både JK och JO ansett att det inte finns några skäl att klandra RÅ för detta hans uttalande”, sade Fälldin.

Ubåtsskyddskommissionen 1983 och U 137

1983 års Ubåtsskyddskommission fokuserade på Hårsfjärdenincidenten och innehöll endast följande korta passus avseende U 137.⁶⁵

⁶⁵ SOU 1983:13, s. 20f.

Den sovjetiska ubåten 137 stötte på grund på kvällen den 27 oktober varefter följde den kedja av händelser som utmynnade i att ubåten eskorterades ut på internationellt vatten den 6 november. Innan detta skedde hade den svenska regeringen uttalat att ubåt 137 efter undersökning visat sig med till visshet gränsande sannolikhet ha kärnvapen ombord. Vidare hade från regeringens sida uttalats att ubåt 137:s intrång i Gåsefjärden utgjorde den mest uppseendeväckande och allvarliga kränkningen av svenskt territorium sedan det andra världskriget.

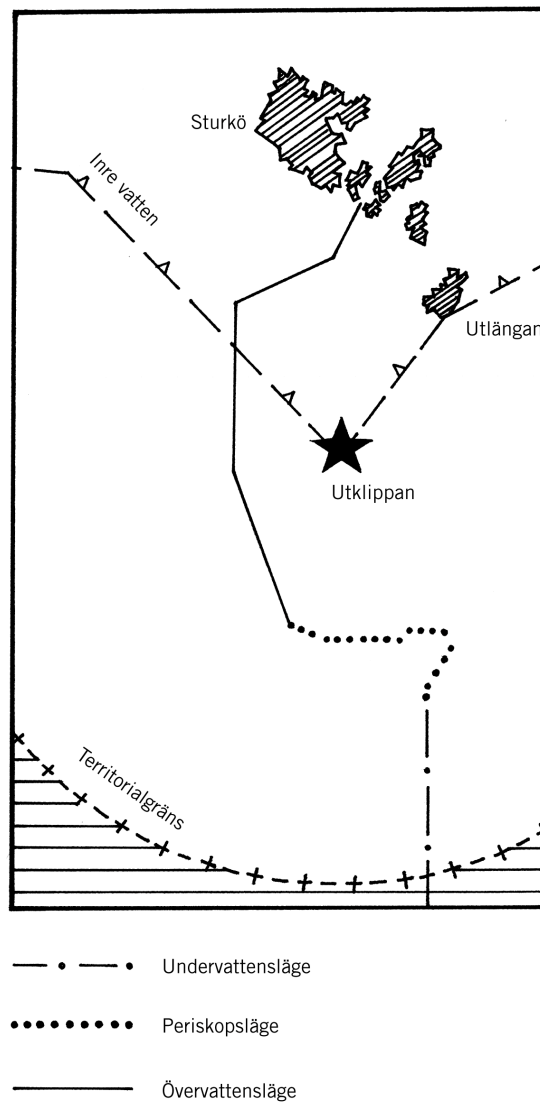
Enlig gjorda observationer ingick ubåt 137:s inträngning i Gåsefjärden som en del i en större operation. Någon dag innan ubåten 137:s grundstötning gjordes en observation strax utanför Karlskrona skärgård som tydde på en ubåt i området. Det rörde i sig i detta fall sannolikt om en annan ubåt. Den 29 oktober, två dagar efter ubåt 137:s grundstötning, fick en svensk helikopter dessutom kontakt med en främmande ubåt söder om Utklippans fyr i det aktuella området. Det kan således antas att ubåt 137 opererade tillsammans med en eller flera andra ubåtar i samma område. Vidare kan inte uteslutas att ubåt 137 redan tidigare under denna operation kränkt svenskt territorium.

1995 års Ubåtskommission

Ubåtskommissionen pekar på att de svensk-ryska samtalen i ubåtsfrågan, som ägde rum under perioden januari 1992 till december 1994, till en del kom att röra omständigheterna kring U 137:s grundstötning i Karlskronas skärgård.⁶⁶ Av den rapport över samtalen som överlämnades till regeringen i januari 1995 framgår bl.a. att U 137:s grundstötning enligt rysk uppfattning berodde på felnavigering.

I samband med samtalen fick den svenska sidan del av vissa dokument, däribland sådana som uppgavs vara den sovjetiska Östersjömarinens företagsorder rörande ubåtens uppdrag, utdrag ur loggboken (krigsdagbok) och utdrag ur navigationsjournalen samt en rapport från en sovjetisk undersökningskommission.

⁶⁶ SOU 1995:135, s. 113-138.

U137 förflyttningssväg på svenskt territorium.

Ubåtskommissionen lät göra en rekonstruktion av U 137:s färdväg. På grundval av uppgifterna i ubåtens navigationsjournal lade två olika svenska experter ut den färdväg som slutade med grundstötningen. Uppgifterna betraktades som korrekta varför rekonstruktionen antogs ge en i huvudsak riktig beskrivning av U 137:s

färdväg dagarna före grundstötningen. Denna färdväg hade vid flera tillfällen givit möjlighet till så säkra positionsbestämningar att det enligt kommissionen fick betraktas som uteslutet att man kunnat tro att man befann sig i ett helt annat område än det aktuella. Detta gällde även om det, som den ryska sidan påstått, förelegat allvarliga fel på navigationsutrustningen. Att ubåtens besättning, som manövrerade ubåten i övervattensläge mellan öarna, inte rätt uppfattat fyrarna i området, de omkringliggande öarna med växtlighet och upplyst bebyggelse samt ljuset över Karlskrona var helt enkelt inte möjligt ansåg kommissionen. Ubåtskommissionen fann att U 137:s inträngande i Gåsefjärden varit avsiktligt. Kommissionen kunde också bekräfta tidigare bedömningar att U 137 var bestyckad med kärnvapen.

Utredarens bedömning

Den sovjetiska ubåten U 137:s grundstötning den 27 oktober 1981 i Gåsefjärden i Blekinge inte långt från Karlskrona kom för det officiella Sverige och den svenska allmänheten att bli den bekräftelse som man på många håll efterlyst. I och med detta ovedersägliga intrång på svenskt territorium föreföll det uppenbart för var och en att Sovjetunionen bedrev verksamhet i svenska vatten av en art som inte var förenlig med respekten för Sveriges suveränitet. Frågan om inträngningen var avsiktlig eller ej blev ingen fråga förrän senare. Den första reaktionen på många håll i både politiska och militära kretsar var snarast en av lättnad. Nu hade man fått det bevis man så länge saknat, något som förhoppningsvis skulle resultera i att ubåtskränkningarna skulle upphöra.

Här är det återigen anledning att erinra sig något av den atmosfär som då präglade det internationella klimatet under 1980-talets första år och inte minst Östersjöregionen. Avspänningen mellan stormaktsblocken under 1970-talet hade fått en allvarlig knäck genom den sovjetiska invasionen i Afghanistan och Ronald Reagan hade tillträtt som president i Washington och gjort klart att Förenta Staterna skulle motsätta sig varje försök från sovjetisk sida att ytterligare flytta fram sina positioner. Det rädde upprorsstämningar i Polen och den stora frågan var om Sovjetunionen skulle företa en ny invasion som man gjort mot Ungern 1956 och Tjeckoslovakien 1968. I Östersjön hade utvecklingen de senaste åren också gått mot ökad spänning, med fortsatt intensifierad

sovjetisk marin närvaro, bl.a. omflyttningen dit av de visserligen äldre, men likväl kärnvapenbärande, Golfubåtarna och genomförande av omfattande sovjetiska marina manövrer, de största under hela efterkrigstiden.

Det behövdes vid den tiden inte mycket fantasi för att föreställa sig att Sovjetunionen låg bakom en stor del av vad som skedde eller syntes ske under vattnet i de svenska kustområdena, och här var nu ett otvetydigt bevis, i skyddsområdet runt Karlskrona-basen. Det är mot denna bakgrund man måste betrakta ÖB:s beslut att utan vidare diskussion och utan att underställa regeringen frågan agera som om det var en avsiktlig kränkning. Detta blev också styrande för det svenska agerandet krisen igenom.

Gåsefjärden-incidenten kan på sätt och vis betraktas som den svenska ubåtsjaktens största stund. Att kränkningen, trots att den ägde rum i ett militärt skyddsområde, inte upptäcktes av det svenska försvaret, utan av lokalbefolkningen, och detta först efter ett halvt dygn, blev aldrig någon fråga för kritisk granskning. Hanteringen av krisen som helhet har, trots att ubåten ej upptäcktes av den marina sjöbevakningen, värderats positivt, och det finns inte anledning ifrågasätta detta. Tvärtom kom incidenten att upplevas som ett i många avseenden lyckat exempel på en liten nations hantering av en svår kris, och en kris som innebar ett inte obetydligt hot mot nationens säkerhet, både omedelbart och på litet längre sikt. Detta hindrar inte att vissa principiellt motiverade frågetecken måste sättas för viktiga aspekter på hanteringen av incidenten.

Den faktor som kanske mer än andra bidrog till att det operativa agerandet i vad avsåg U 137-incidenten kom att betraktas som lyckat var den tydliga rollfördelning som här etablerades mellan politiker och militärer. Detta får kanske till dels tillskrivas de inblandade personligheterna, men berodde också sannolikt på yttre faktorer. Försvarsdepartementets ledning befann sig utomlands, ett förhållande i sig värt att notera, vilket gav ÖB en naturlig roll som partner direkt till statsministern och Utrikesdepartementets ledning. Upparbetade kanaler fanns redan med anledning av Polen-krisen. Det dramatiska händelseförloppet gav föga utrymme för onödigt positionerande aktörerna emellan.

Vissa aspekter av hanteringen som sådan tål likväl att diskuteras. Men innan så sker kan det vara skäl att understryka det förhållandet att uppfattningarna här befästs, att det här är fråga om en odiskutabelt skyldig förövare, och att denne också är just den man

väntade sig det skulle vara. Detta faktum blir styrande inte bara för ÖB:s omedelbara agerande, utan för den samlade politiska, diplomatiska och militära hanteringen av krisen och vad mera är, sannolikt för många år därefter.

Överbefälhavarens beslut i avsiktsfrågan kom att på ett avgörande sätt influera svaret på frågan om ubåten skulle betraktas som ett statsfartyg med immunitet som felnavigerat eller om den skulle klassificeras som inkräktare. Men medan Utrikesdepartementets folkrättsexpertis tvistade om detta hade saken alltså redan avgjorts av ÖB: Ubåten var en inkräktare och skulle behandlas som en sådan. Det är värt att notera att landets politiska ledning inklusive utrikesledningen var marginaliserad när detta för hela incidenten avgörande beslut fattas. I praktiken hade regeringen inget val annat än att acceptera det fullbordade faktum som ÖB:s beslut innebar även om det formellt givetvis varit möjligt att återta det. Att ubåten sedermera också till del kom att behandlas som ett statsfartyg med internationellrättslig immunitet, och att alltså besättningen inte internerades eller båten togs i beslag, var en konsekvens av realpolitiska bedömningar.

Avsiktsfrågan berördes men avsiktligheten togs för given i 1983 års utredning, medan 1995 års utredning genomförde en fördjupad granskning. I diskussionen om Gåsefjärden-incidenten har det framförts en rad fakta och uppgifter som kan bidra till att ifrågasätta avsiktligheten i inträngningen. Bland annat har anförts att ubåten gick i övervattensläge med föreskrivna skeppsljus tända, framdriven av bullrande dieselmotorer i god fart – cirka 8 knop, när tystgående eldrift var en möjlighet, med blåsta vattentankar genom grunda vatten som omöjliggjorde dykning, in i en fjärd där ubåten skulle haft stor svårighet att vända.⁶⁷ Denna odysse slutade med att ubåten körde upp på ett övervattensskär, tydligt markerat på det allmänna svenska sjökortet.

Utöver intrångets osedvanligt klumpiga karaktär, och det i sammanhanget otypiska agerandet, är motivet för inträngningen just i Gåsefjärden höljt i dunkel. Lika gåtfullt är högriskbeteendet att med kärnvapen ombord utföra ett inträngningsföretag med så stora möjligheter för misslyckande. Denna operation skilde sig på många sätt i genomförande från de gäckande, svärfångade och tysta ubåtsbesöken i territorialvattnen som vi tycktes uppleva både före och efter oktober 1981.

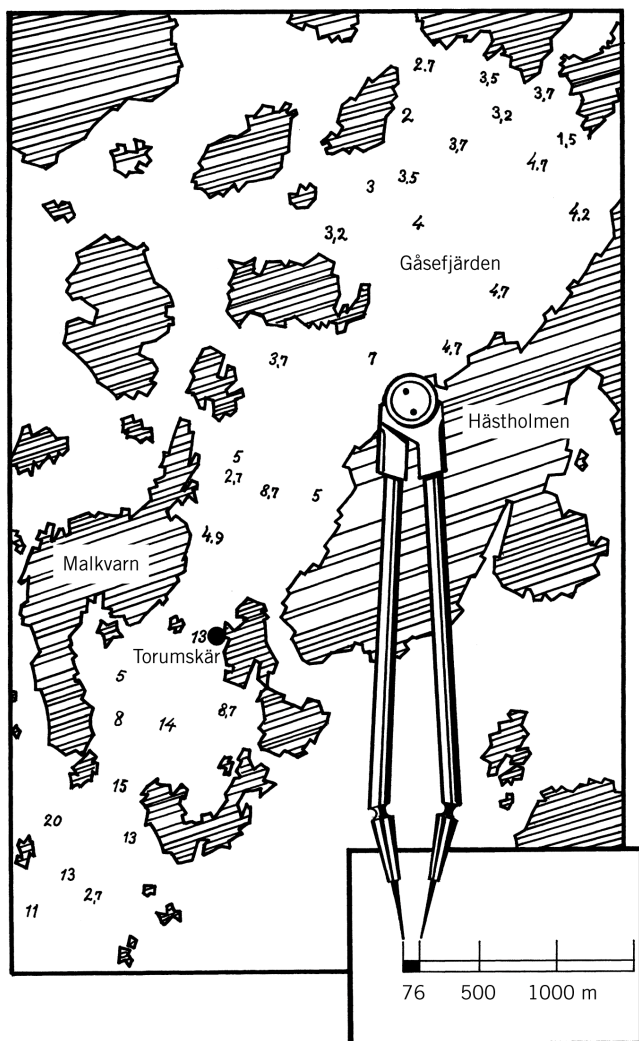
⁶⁷ Bergström och Åmark (red.), *Ubåtsfrågan* (1999), s. 20-37; och Myhrberg, *Ubåtsvalsen* (1985), s. 51-75.

Utredningen har särskilt granskat ovan nämnda omständigheter. Att skeppsljusen var tända har uppgivits av fartygschefen vid förhören. Av dessa har också framkommit att ubåten gick i s.k. mellanläge, dvs. med ballasttankarna delvis fyllda. Sekonden uppgav att det vid grundstötningen fanns vatten kvar i tankarna. Detta framgår också av loggboken.

Vad beträffar uppgifterna om de bullrande motorerna kan konstateras att när ubåten satt fast på grundet och med egen kraft försökte ta sig loss, båda motorerna kördes på högsta effekt. Då uppstod givetvis ett kraftigt buller, kraftigare än vid motsvarande effektuttag då hela ubåten ligger i sjön. Orsaken till det förstärkta buller var att ljudet fortplantades direkt från skrovet till berggrunden samt att avgasutsläppen kommit närmare eller kanske t.o.m. över vattenytan. Ubåten var precis som svenska ubåtar av motsvarande modernitet (Hajen-klassen) utrustad med två relativt högvarviga dieselmotorer, vilka kunde driva fram ubåten i ytläge i upp till 18 knop. Under inlöpandet har farten uppgivits vara 6–8 knop varvid en motor använts för framdrivning och en för laddning av batterierna.

En uppfattning om hur mycket ubåten bullrar vid gång till sjöss erhöles i samband med utlöpandet den 6 november. Fartygschefen på Achilles, som bogserade U 137 från Gåsefjärden ut till skyddsområdesgränsen och som tidigare tjänstgjort många år på ubåt, har för utredningen uppgivit att när bogseringen avslutats U 137 gick om Achilles för att för egen maskin och i full fart gå ut mot territorialgränsen med bogserbåten ca 50 meter akter om U 137. Denne erfarne ubåtsofficer anser att motorljudet från U 137 i full fart inte var starkare än från en motsvarande svensk ubåt, som inte är anmärkningsvärt högt. Vid inlöpandet gick U 137 med måttlig fart, vilket innebär att motorljudet inte var särskilt högt. Ubåten gick dessutom i mellanläge med avgasutloppen djupare.⁶⁸

⁶⁸ Samtal med fartygschefen på Achilles.

Gäsefjärden. Passaren visar U137:s längd (76 meter).

Att den grunda Gäsefjärden inte medger dykning är odiskutabelt och illustrerades av att, sedan ubåten dragits loss, ankrats och akterförtöjts vid en boj, man under materielkontroller fyllde tankarna varvid ubåten kom att ligga på botten med däck över vattnet. Gäsefjärden är emellertid tillräckligt bred för att en ubåt av Whiskey-klass skall kunna vända med rimlig säkerhet. Fjärden medger inte rundgir, men väl vändning på stället med "saxade propellrar". Rätt utförd behövs ca tio minuter för en sådan manöver.

* * *

I utredarens granskning av Gåsefjärdenincidenten har framkommit uppgifter rörande U 137:s inträngning som tidigare inte redovisats och som tyder på att det verkligen rådde viss osäkerhet på sovjetisk sida om var ubåten egentligen befann sig när den körde fast. Information från svensk signalspaning har sålunda givit vid handen att U 137 sannolikt inledningsvis rapporterade en felaktig positionsbestämning till sina hemmyndigheter, alternativt att det blev fel i mottagandet. Sovjetiska flygplan och fartyg dirigerades först till ett område öster om Bornholm ca 120 km söder om Karlskrona. Flygplanen spanade under mer än sex timmar i fel område uppenbarligen utan resultat.

Dessa uppgifter förefaller peka på att ubåtsledningen antingen visste var den befann sig när man rapporterade men att det blev något fel i rapporten, eller också inte visste och rapporterade vad man trodde var en riktig positionsbestämning. En variant av det senare fallet är att man inte visste och att det dessutom blev fel i rapporten hem. Skulle något av de två senare alternativen vara riktigt måste detta naturligtvis få konsekvenser för bedömningen av avsiktsfrågan. För den förstnämnda möjligheten talar att en i stort sett korrekt positionsuppgift skrivits in i loggboken redan en dryg timme efter grundstötningen. Under förutsättning av att denna positionsuppgift inte skrivits in i efterhand, reser det frågor om hemmabasens kontroll över operationen vilket inte heller det undgår att ha bäring på avsiktsfrågan. I händelse ubåten varit på ett hemligt specialuppdrag och rapporterat om grundstötningen så förefaller det något märkligt att hemmabasen efter mer än sex timmar fortfarande sökte i fel område och dessutom ute på öppna havet. Ytterligare en möjlighet är givetvis att ubåten medvetet rapporterade fel, liksom att sökningen med avsikt skulle ha dirigerats till en oriktig position i avledningssyfte, men båda dessa möjligheter förefaller något långsökta.

Den senare möjligheten förefaller stämma illa med det faktum att man från sovjetisk sida redan den 28 oktober i det första officiella svaret hävdade att gyrokompassen gått sönder kl. 6.30 samma dag. Om så var fallet, kan man rimligen inte samtidigt söka sprida föreställningen att båten varit i området öster om Bornholm. Då skulle den svårligen ha hunnit fram till Gåsefjärden till morgonen. Om det varit så att man med denna operation skulle ha velat ge en medvetet falsk bild av var man trodde att ubåten befann sig, skulle

man sannolikt också sett till att de uppgifter som man uppgav till den svenska sidan stämde med detta. Det tyder på att operationen öster om Bornholm var en genuin sökoperation, och att man på sovjetisk sida utgick ifrån att båten befann sig någonstans i ett patrulleringsområde öster om Bornholm.

Ett annat viktigt spørsmål är frågan om hur det kunde ha kommit sig att uppgifterna från signalspaningen inte uppmärksammats i tidigare redovisningar från Försvarsmakten och regeringen kring händelsen. Även om uppgifterna inte i alla avseenden är bekräftade och stödde den officiella svenska uppfattningen att intrånget var avsiktligt, förefaller informationen vara av sådant intresse att den, i vart fall i efterhand, borde ha funnits med i underlaget för bedömningar av händelsens karaktär.

* * *

Ubåtskommissionen 1995 ägnade mycken energi och tid åt frågan om U 137:s inlöpande i Gåsefjärden och då särskilt frågan om avsiktligheten eller ej i inträngningen. Efter en utförlig diskussion av främst navigeringstekniskt slag kom kommissionen till samma resultat som ÖB 1981. Kommissionen fann att U 137:s infart i Gåsefjärden varit avsiktlig.⁶⁹

För denna utredning finns det inte anledning att ta definitiv ställning i avsiktsfrågan. Det räcker med att notera att Sverige efter incidenten politiskt och militärt agerade utifrån föreställningen om avsiktlighet. Detta bidrog till att skapa en presumtion om att andra konstaterade kränkningar och indikationer därom både före och efter Gåsefjärden-incidenten hade utförts av ubåtar och undervattensfarkoster från Sovjetunionen.

Man kan alltså fortfarande diskutera om hanteringen av U 137:s grundstötning vilade på riktiga premisser. Kvar står som ovan sagts att den politiska och militära hanteringen i sig, oavsett om den ägde rum på grundval av ett korrekt underlag eller ej, likväl måste betraktas med respekt. En fast och bestämd hållning från svensk sida var nödvändig, liksom en tydlig enighet utåt. Regeringen och Försvarsmakten höll sig också klart till denna linje. Oppositionen instämde i allt väsentligt, och oppositionsledaren Palme uttalade att han ansåg hela frågan väl handlagd, från såväl politisk som militär sida.

⁶⁹ SOU 1995:135, s. 266.

Avseende den av konstitutionsutskottet påtalade frånvaron av försvarsministern i det inledande skedet av regeringens behandling av Gäsefjärden-incidenten finner utredaren anledning att instämma i kritiken från principiella utgångspunkter. Rent sakligt däremot innebar försvarsministerns frånvaro knappast någon försvagning av hanteringen dels därför att stats- respektive utrikesminister höll säker kontroll över utvecklingen, dels för att Försvarsdepartementets kompetente statssekreterare Hirdman snabbt infann sig och kunde företräda Försvarsdepartementet i samråden.

Ett par smärre randanteckningar kan möjligen göras dels beträffande frågan om inspektion av ubåten, dels beträffande båtens frisläppande och uttransport från svenskt territorium. Man kan kanske ifrågasätta om inte en inspektion av båten skulle ha haft större utsikter till framgång om kravet på inspektion drivits mer bestämt från början. Kanske borde man ha sökt genomföra en fullständig inspektion redan i nära anslutning till den första bordningen. Givet är att det hade varit att höja insatserna, åtminstone temporärt, men möjligen skulle man ha kunnat utnyttja den första inledande förvirringen.

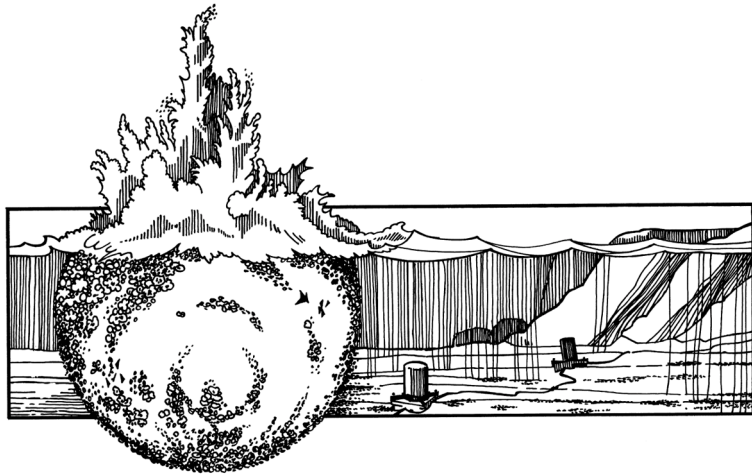
När ubåten till sist skulle bogseras ut från svenskt vatten skedde uppenbarligen ett av de få missförstånd som ägde rum under hela incidenten. Man beslöt att på grund av dåligt väder uppskjuta utbogseringen av båten till påföljande dag. Alla som kunde tyckas beröras informerades om beslutet men av någon anledning, sannolikt ett misstag på sovjetisk sida, tycktes inte informationen ha trängt fram till fartygschefen. Denne beordrade på eftermiddagen den 5 november att ubåtens förtöjningar skulle lossas men operationen hejdades genom ett resolut ingripande från kommandörkapten Karl Andersson.

Mediamässigt hanterades incidenten på ett i allt väsentligt korrekt sätt. Försvarsmakten kontrollerade situationen från första början, och lyckades undvika de interna åsiktsskillnader om informationshanteringen som präglade Utö-incidenten. Den känsliga frågan om misstankarna om förekomsten av kärnvapen ombord läckte aldrig ut i förtid. Kärnvapenfrågan hanterades på en "need to know" basis, dvs. hölls i en mycket begränsad krets. Detta ledde i sin tur till andra problem, som när ubåten skulle flyttas p.g.a. vädret. Förslaget om att ta den in till Karlskrona måste avvisas utan att de verkliga motiven varför detta vore olämpligt kunde avslöjas. Här aktualiseras frågan om en effektiv krishantering inte kräver en i vart fall internt relativt öppen

informationspolitik, för att alla delar av organisationen ska kunna fungera motiverat och optimalt. Dilemmat är givetvis risken för läckor, avsiktliga eller oavsiktliga, och därmed risken att förlora kontrollen över informationen utåt. Frågeställningen kommer igen i hanteringen av Hårsfjärden-incidenten.

Förhandlingarna med Sovjetunionen måste sägas ha klarats av väl, med tydlighet och bestämdhet. Den i och för sig hypotetiska frågan om förhandlingarna och det fortsatta diplomatiska agerandet vilade på korrekta premisser kan inte helt förbises i en granskning av hanteringen. Om så var fallet finns ingen anledning att diskutera den vidare behandlingen av frågan i relation till Moskva. Men om så inte varit fallet, nämligen om det verkligen skulle ha varit fråga om ett navigeringsfel, så bidrog sannolikt den skarpa svenska hållningen till en försämring i relationerna mellan Sverige och Sovjetunionen som i så fall inte i alla delar hade varit nödvändig. Detta är idag något av en akademisk fråga, och det kan hävdas att en stat vars örlogsfartyg gör sig skyldiga till så allvarliga felnavigeringar som det i så fall var fråga om måste vara beredd att ta konsekvenserna härav. På sätt och vis kan också sägas att den svenska hanteringen gav ett visst utrymme för en mindre sträng tolkning av avsiktsfrågan. Genom att inte insistera på att genomsöka ubåten, och genom att tillåta fartyget lämna på sätt som skedde med komplett besättning visade Sverige delvis respekt för ubåtens legitimitet som statsfartyg ute i legalt ärende. Därmed undvek Sverige att spetsa till situationen ytterligare med risk för mer negativa konsekvenser för de svensk-sovjetiska relationerna än som verkligen blev fallet. Frågeställningen visar dock på vikten av att beslutsunderlaget håller och att den analys som görs är korrekt med tanke på de långtgående och vitt skilda konsekvenserna av olika utfall av analysen.

Sammanfattningsvis bör understrykas att Gåsefjärden-incidenten visserligen innebar en allvarlig kris som skakade den nationella säkerheten, men att den likväl isolerat måste ses som en säkerhetspolitisk incident. Om den hade förblivit en isolerad företeelse och inte följts av ytterligare kränkningar skulle denna incident i sig givetvis ha inneburit ett skärpt läge och en bekräftelse av tidigare misstankar. Men den skulle inte ha blivit den början till en långvarig och omvälvande nationell säkerhetspolitisk kris som blev fallet i och med att den följdes av Hårsfjärden-incidenten.

3.3 Hårsfjärden-incidenten

Den ubåtsincident som har tilldragit sig den största uppmärksamheten, när den inträffade och därefter, är händelserna i Stockholms södra skärgård med tyngdpunkt den 1 till 14 oktober 1982. Incidenten var särskilt anmärkningsvärd eftersom den ägde rum i Hårsfjärden, som är huvudbas för kustflottan, och i vars närhet Muskö-anläggningen är belägen. En omfattande massmedial bevakning bidrog till att ge incidenten både nationell och internationell uppmärksamhet. Hårsfjärden-incidenten har i efterhand blivit föremål för omfattande granskningar och två statliga utredningar. Ubåtsskyddskommissionen 1983 vars rapport huvudsakligen baserades på denna incident och 1995 års Ubåtskommission vars rapport inrymmer en utförlig beskrivning och analys av incidenten. Icke desto mindre har hanteringen av händelserna i oktober 1982 föranlett journalister, fredsforskare och politiker att uttrycka skepsis och tvivel över den offentliga redovisningen. En rik flora av hypoteser har vuxit fram som gjort Hårsfjärden-incidenten till en

av de mest diskuterade och mytomspunna händelserna i 1980-talets ubåtshistoria.

Utifrån direktiven för innevarande utredning har det syntts mig angeläget att göra en förnyad granskning av skeendet i Hårsfjärden, dock, till skillnad från de båda tidigare statliga utredningarna, med en särskild betoning av hur regering och försvarsmakt hanterat incidenten.⁷⁰

Händelseförlopp

De officiella beskrivningarna av Hårsfjärdenhändelserna har alla tagit som utgångspunkt den observation av periskop som gjordes den 1 oktober 1982 på Hårsfjärden, och som blev den utlösande faktorn för den stora ubåtsjaktoperationen.⁷¹ Dagarna omedelbart innan hade emellertid ett antal observationer gjorts i Stockholms mellersta skärgård, och även inne i Stockholms hamn.

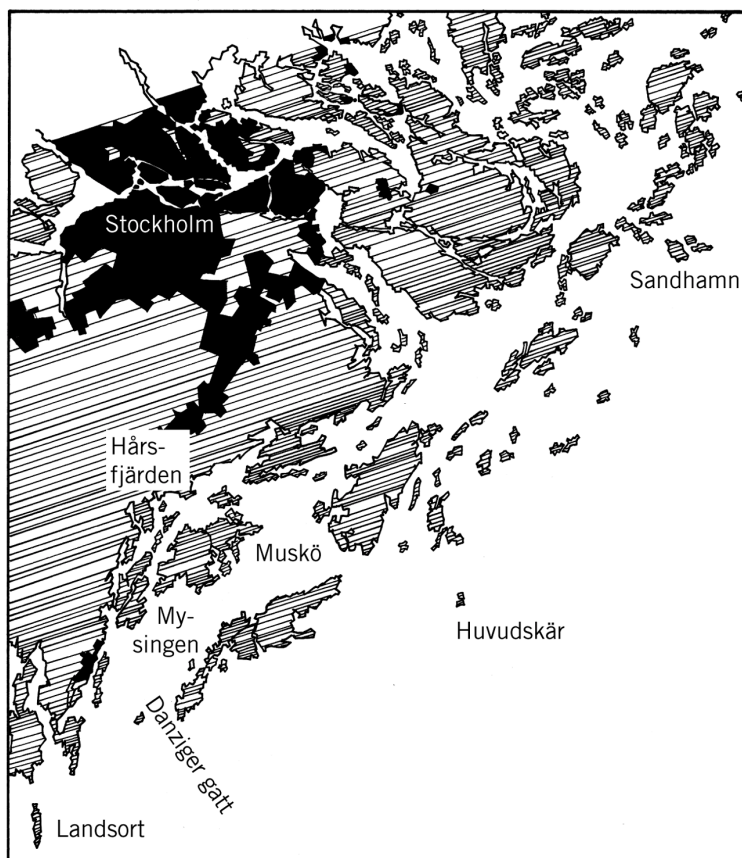
En fiskare iakttog lördagen den 25 september vad han beskrev som ett ubåtsperiskop vid Södermöja. Observationen rapporterades dock inte förrän efter Hårsfjärden-incidenten.

Den 26 september observerades ett periskop på Stockholms ström inte långt ifrån amerikanska örlogsfartyg på besök i Stockholm. Den 29 september gjordes optiska observationer av vad som antogs kunna vara ett ubåtsstorn vid Gåshaga utanför Lidingö, och samma kväll och natt uppfattades ett återkommande radareko vid Kyrkvikens mynning. Några timmar senare indikerade mineeringen i närheten av Vaxholm, på morgonen den 30 september. Från den 29 och 30 september finns också ett antal indikationer både från Sandhamnsområdet och från Hårsfjärdenområdet.⁷²

⁷⁰ Se bland annat de verk som författats av Hasselbohm (1984), Myhrberg (1985) och Lindfors (1996).

⁷¹ Se t.ex. SOU 1983:13, s. 23 och 83; samt SOU 1995:135, s. 140.

⁷² ÖrlB O krigsdagbok, 1982-09-25–30; och Mälstens krigsdagbok, 1982-09-25–30.

Stockholms södra skärgård.

Fredagen den 1 oktober mitt på dagen observerade två värnpliktiga i en båt på relativt nära håll två ubåtsmaster – av vilka åtminstone en uppfattades som periskop – på Hårsfjärden utanför Berganäs. Masterna drogs ned efter ca en minut och försvann.

Chefen för Ostkustens örlogsbas med stabsplats på Muskö vidtog de åtgärder som enligt gällande bestämmelser var påkallade för att avvisa upptäckt ubåt. En ubåtsjaktutrustad helikopter fick ekokontakt inom tjugo minuter och en sjunkbomb fälldes. Åtgärder vidtogs för att försöka spärra av Hårsfjärden.⁷³

Av en orientering från militärbefälhavaren i Östra militärområdet framgick att sannolik ubåt indikerats i såväl Stockholms

⁷³ SOU 1983:13, s. 83; SOU 1995:135, s. 140.

inre skärgård som i Hårsfjärdenområdet. Verksamhet med målet att identifiera och därefter avvisa ubåt skulle fortsätta minst intill den 4 oktober. Disponibla resurser skulle utnyttjas så att trycket mot de främmande ubåtarna blev relativt jämnt fördelat mellan de båda områdena.⁷⁴

Överbefälhavaren orienterade statssekreteraren Hirdman i Försvarsdepartementet och denne informerade statsminister Fälldin.

Överbefälhavaren ställde till örlogsbaschefens förfogande en marin analysgrupp med kommandörkapten Emil Svensson som chef.⁷⁵

Redan under eftermiddagen togs också frågan om ett presskvarter upp, och under kvällen beordrade försvarsstabschefen att man skulle förbereda för ett presskvarter för uppemot 500 journalister, och förberedelser härför sattes igång på Berga Örlogsskolor vid Hårsfjärden.⁷⁶

Lördagen den 2 oktober fortgick spaningsarbetet, och gav sådana indikationer att sjunkbomber fälldes på för- och eftermiddagen i Hårsfjärden respektive norra Nämndöfjärden. Sammanlagt fälldes fem sjunkbomber i dessa två områden. Oljestråk noterades och oljeprover togs. Försvarsstaben utfärdade sent på kvällen kl. 23.30 en kommuniké av innebörd att ubåtspaning pågick sedan fredag eftermiddag i Stockholms södra skärgård och att under lördagskvällen sjunkbomber fällts i varningssyfte. Vidare nämndes i kommunikén att andra militära övningar, som inte hade med ubåtspaningen att göra, pågick i området.⁷⁷

Söndagen den 3 oktober skedde kontinuerlig övervakning med olika spaningsmedel i Hårsfjärdenområdet. Olika former av provisoriska spärrar för inloppen till Hårsfjärden var då utlagda. Det södra inloppet hade spärrats med ett fartyg. På kvällen erhöles nya indikationer i form av sonarkontakter, och insats skedde med två sjunkbomber.⁷⁸

Måndagen den 4 oktober skedde en upptrappning av verksamheten. Ytterligare ansträngningar att förbättra avspärningarna runt Hårsfjärden gjordes. Under natten och dagen erhöles indikationer i Hårsfjärdenområdet i form av radarekon, sonarekon, luftuppkok

⁷⁴ MB Ö fjärrskrift, 1982-10-01.

⁷⁵ ÖB Lennart Ljungs dagbok, 1982-10-01 (handskrivna versionen); och MB Ö fjärrskrift, 1982-10-01.

⁷⁶ Försvarsstabens Informationsavdelning (Fst/Info), *Informationstjänsten i samband med ubåtskränkningarna i Stockholms södra skärgård under oktober 1982*, 1983-04-26.

⁷⁷ Fst/Info, 1983-04-26; och SOU 1983:13, s. 83.

⁷⁸ Fst/Info, *Ubåtsjaktverksamheten i Stockholms södra skärgård i oktober 1982*, 1982-10-25; SOU 1983:13, s. 83; och MBÖ lägesrapport, 1982-10-03.

och skumstrimmor. Vissa av indikationerna gav doppler, vilket innebar att ett föremål varit i rörelse. Tolv sjunkbomber fälldes. En oljefläck 50x50 meter på vattenytan iaktogs.

En upptäckt av ubåt, som senare betecknades som säker, gjordes kl. 18.05 då en vågkam observerades i Sandhamnsområdet (Stora Hästskär), och kl. 19.00 då vad som rapporterades som tornet på en ubåt som med tända lanternor gick på nordlig kurs i farleden väster om Sandön. Patrullbåten Mode fick herefter sonarkontakt och anföll med sjunkbomber.⁷⁹

Av militärbefälhavarens i Östra militärområdet bedömande den 4 oktober framgick att en främmande ubåt sannolikt befann sig i Hårsfjärden, det s.k. södra området och att en ubåt möjligen uppehöll sig i det s.k. norra området, dvs. området innanför Sandhamn. Särskilt i södra området kunde det röra sig om en miniubåt eller eventuellt ett skenmål (detta var första gången man på allvar började överväga möjligheten av miniubåtar). Avseende det norra området bedömdes ubåten behöva utlöpa i närtid. I fråga om det södra området ansågs att en miniubåt till följd av begränsad uthållighet måste röja sig eller utlöpa inom kort. En konventionell ubåt ansågs ha lång kvarvarande uthållighet. Sannolikheten för att ubåt skulle finnas kvar i slutet av veckan bedömdes därför som liten.⁸⁰

Tisdagen den 5 oktober var spaningsintensiteten i Hårsfjärdenområdet hög och ett flertal indikationer i form av luftuppkok, oljefläckar och sonarekon erhöles. Indikationer ledde till att sammanlagt tolv sjunkbomber fälldes under dygnet. Avsikten var att en ubåt skulle tvingas till ytan och identifieras före avvisning. Risk för fritagningsförsök kunde inte uteslutas. Det fanns också en oro för att eventuella gisslansituationer skulle uppstå.

Enligt försvarsstabschefen Bror Stefenson skedde under dagen "en massa händelser" på Hårsfjärden som pekade på att det var nära till "att vi skulle lyckas, men en hel del 'spöken' kan man nog säga att det fanns".⁸¹

Efter midnatt utsändes en presskommuniké från Försvarsstaben, vilken förtjänar att återges i sin helhet:⁸²

⁷⁹ Fst/Info, 1983-04-26; SOU 1983:13, s. 83; och SOU 1995:135, s. 140.

⁸⁰ MB Ö bedömande, 1982-10-04.

⁸¹ SOU 1983:13, s. 84; MB Ö Orientering 1982-10-03; samt Försvarsstabschefen Bror Stefensons dagbok, 1982-10-05.

⁸² Fst/Info, 1983-04-26.

Under måndagen har sådana indikationer erhållits, att man misstänker att en främmande ubåt med stor sannolikhet uppehåller sig i Hårsfjärdområdet i Stockholms södra skärgård.

Indikationer har erhållits i form av radarekon, hydrofonekon, luftuppkok och skumstrimlor.

Vissa av indikationerna har givit doppler, vilket innebär att ett föremål varit i rörelse.

Sjunkbomber har vid ett flertal tillfällen fällt på dessa indikationer.

Därutöver har förberedelser vidtagits för tänkbara händelseutvecklingar.

Spaningarna fortsätter med oförminskad intensitet.

Marinstabens presschef Sven Carlsson har uppgivit för utredningen att informationsavdelningen i utkastet till denna kommuniké medvetet hade tagit med ett antal sakuppgifter, för att en del skulle kunna strykas i slutjusteringen, som brukligt var. Han hade emellertid blivit förvånad över att försvarsstabschefen i stället hade lagt till ytterligare element.

Den nattliga presskommunikén föranledde en stor uppmärksamhet. Försvarsstabschefen, som befann sig på Berga, blev på natten "överfallen" av massmedia och gav några korta intervjuer varvid han bekräftade innehållet i kommunikén. Order om att upprätta ett presskvarter vid Berga hade givits under måndag eftermiddag, och avsikten var att detta skulle öppnas under natten eller påföljande dag. Med anledning av uppgifterna till pressen blev ett omedelbart öppnande i praktiken oundvikligt, och vid tvåtiden på natten släpptes de första journalisterna in. Ett presskvarter upprättades alltså tisdag morgon den 5 oktober. Under tiden fram till den 15 oktober då presskvarteret stängdes hade cirka 450 svenska och 200 utländska journalister ackrediterats.⁸³

Onsdagen den 6 oktober var spaningsintensiteten fortsatt hög. Ytterligare resurser tillfördes i form av minsvepare och ubåtsbärningsfartyget Belos. En sjunkbomb fälldes under dagen i Hårsfjärden. Luftvärnsförband och militärpolis tillfördes också. På kvällen observerades skumstråk och luftuppkok, men sökning i området gav inget resultat.

Kraftsamling av verksamheten skedde till Hårsfjärdenområdet. Alla tänkbara arrangemang vidtogs för att försöka hålla en eventuell ubåt innesluten. Bottenundersökningar gjordes. Ett antal sjunkbomber fälldes mot kontakter som klassificerades som "möjlig ubåt".

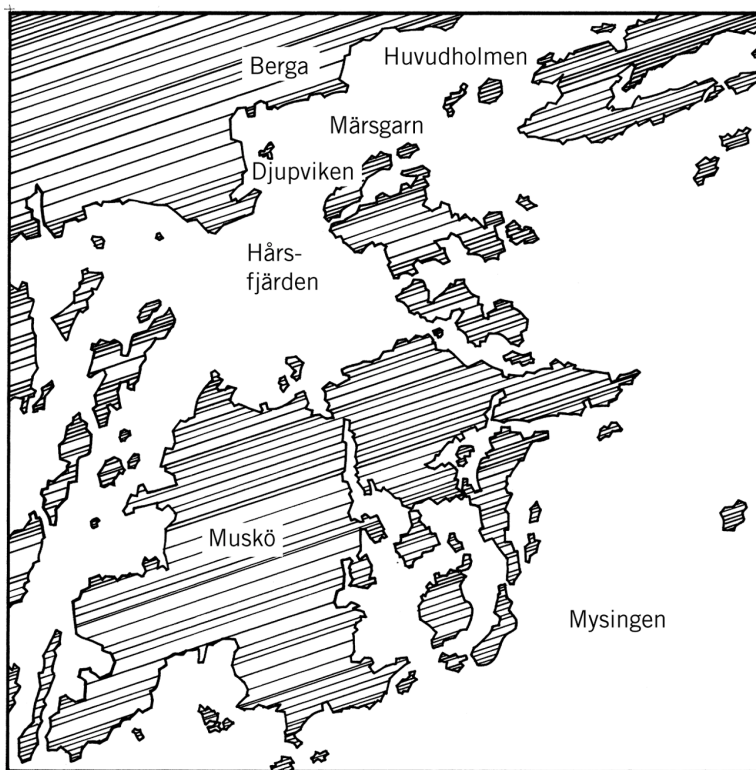
⁸³ Samtal med Sven Carlsson, 2001-09-12; Bror Stefensons dagbok, 1982-10-05; och Fst/Info, 1983-04-26.

Militärbefälhavaren i Östra militärområdet bedömde att i Hårsfjärden uppehöll sig sannolikt ytterligare en främmande ubåt. De vapeninsatser som gjorts kunde eventuellt ha skadat ubåten. Militärbefälhavaren utgick i det fortsatta agerandet ifrån att ubåt fanns instängd i Hårsfjärden tills annat bevisats. När en ubåt tvingats till ytan skulle den om så krävdes bemäktigas, om nödvändigt med vapenmakt. Ubåten skulle därvid införas till lämpligt belägen plats bl.a. för undersökning och förhör. Avvisning skulle ske enligt senare order.

Ett antal kontrollerbara mineringar bemannades under dagen.

Försvarsstabschefen noterade i sin dagbok att det började bli alltmer klart att det skulle bli en mycket svår operation och att satsningen på att få upp en ubåt kanske inte kunde ge resultat.⁸⁴

⁸⁴ SOU 1983: 13, s. 84; MB Ö fjärrskrift 1982-10-06; och Bror Stefensons dagbok, 1982-10-06.

Hårsfjärdenområdet.

Torsdagen den 7 oktober mitt på dagen erhöles indikationer i avspärningsanordningarna i norra Hårsfjärden som kunde tyda på en utbrytning. Bland annat gavs utslag i nät som lagts ut i vissa sund för att indikera om en ubåt passerade. Näten förflyttade sig ca 50 meter. Utvecklingen föranledde stort pådrag, ÖB underrettades och han meddelade i sin tur statsministern. Insatser med flyg förbereddes. Senare på eftermiddagen fälldes en sjunkbomb på norra Hårsfjärden och sex sjunkbomber utanför den norra avspärningen mot en indikation som bedömdes härröra från ubåt. Vapeninsatserna skedde med begränsningar, och med upprepade eldförbud för både helikoptrar och fartyg. Detta berodde på att man befarade att dykare kunde finnas i vattnet. Då någon taktisk ledare

ej var utsedd måste vapeninsatserna regleras av örlogsbaschefen.⁸⁵ Militärbefälhavaren fick ÖB:s tillstånd att använda fasta mineringar.

Två minor sprängdes i närheten av Mälsten på eftermiddagen och en på kvällen. Efter den första sprängningen gav ÖB order om att utnyttjandet av mineringar endast fick ske under förutsättning att absolut säkerhet förelåg för övrig trafik. Ytterligare sjunkbomber fälldes. Vapeninsatserna gav dock inget resultat.

Senare på kvällen gav nätet i norra spärren åter utslag och flyttades ca 100 meter. Klockan 21.35 fick en helikopter söder om Oxnödde sonarkontakt med ett eko som avlägsnade sig från sonaren. Ekot klassificerades "möjlig ubåt". Denna kontakt betecknades senare som säker. Kontakten hölls under närmare ett par timmar med omväxlande helikopter och fartyg. Eldgivningen reglerades i detalj från basen, och resultatet blev att fyra sjunkbomber fälldes. Överbefälhavaren beordrade sent på kvällen "återhållsamhet med insats av sjunkbomber", samt eldförbud för alla mineringar.⁸⁶

Det finns indikationer som talar för att en ubåt, om det fanns fler än en, kan ha tagit sig ut relativt tidigt, troligen denna dag och förflyttat sig nordostvärt genom de tämligen djupa rännor som går igenom skärgården i nordostlig/sydvästlig riktning. De ubåtsindikationer, som senare gjordes på Jungfru- och Nämndöfjärdarna, förefaller tidsmässigt stämma med en sådan förflyttning.

Fredagen den 8 oktober erhöles i södra Hårsfjärden och utanför spärren indikationer, bl.a. i form av radarekon. Vissa höjningar av beredskapen och indragningar av permissioner vid förband inom Östra militärområdet under helgen beordrades. Passage för fartyg med mindre djupgående än 10 meter förbjöds i lotsleden väster om Mälsten.

Överbefälhavaren gick ut med ett internt meddelande rörande information till massmedia där uppmärksamheten fästes på att en mängd hemliga uppgifter om den pågående ubåts-incidenten

⁸⁵ ÖrlB O krigsdagbok, 1982-10-07; Lennart Ljungs dagbok, 1982-10-07; samt SOU 1983:13, s. 84. De resurser som örlogsbasen disponerade var en heterogen samling små fartyg och båtar, av vilka några var ur kustbevakningen och polisen. Huvuddelen bestod av ett antal okvalificerade enheter såsom bogserbåtar, torpedbärgare och SVK-båtar. De enda kvalificerade resurserna var helikoptrarna och några patrullbåtar. På övriga fartyg pågick besättningsbyten. Det fanns därför inga lämpliga förbandschefer som kunde utses till taktiska ledare.

⁸⁶ Marina Analysgruppen, Incidentrapport 4, "Rapport ubåtsincident 1982-09-30-10-15", daterad 1982-10-29; SOU 1995:135, s. 140; ÖrlB krigsdagbok, 1982-10-07; samt ÖB fjärrskrift 1982-10-07.

sluppet ut bl.a. genom uttalanden från militära befattningshavare. Där påpekades att vissa militära talesmän knutna till Försvarstabens informationsavdelning utsetts. Sekretessbedömning av informationen till pressen skulle göras i samband med uttalanden från dessa talesmän.⁸⁷

I ett bedömande från militärbefälhavaren noterades att på eftermiddagen den 7 oktober och natten den 7–8 oktober hade indikationer erhållits, som tydde på att eventuell ubåt kunde ha tagit sig ut genom den norra spärren. Militärbefälhavaren bedömde att sannolikheten för att eventuell ubåt alltjämt fanns kvar i Hårsfjärden minskade.⁸⁸

Lördagen den 9 oktober kompletterades de fasta spärrarna i Hårsfjärdenområdet för att öka den indikerande och hejdande effekten. Under dygnet hade några indikationer på ubåt erhållits, fortsatt undersökning gav dock negativt resultat.

Spaningarna fortsatte såväl innanför som utanför avspärningsanordningarna vid Hårsfjärden. En kontrollerbar minering utlades som ytterligare förstärkning av den s.k. norra spärren. En senare som säker betecknad upptäckt av ubåt rapporterades efter kl. 15.00 då ett periskop observerades på Jungfrufjärden, och en timme senare gjordes två observationer av ett periskop öster om Nämndö.

Vid ett möte mellan ÖB, försvarstabschefen, militärbefälhavaren och kustartilleriförsvarschefen diskuterades användning av minor vid ubåtsjakten. Överbefälhavarens beslut blev att minor fick utnyttjas dagtid under förutsättning av optisk sikt.⁸⁹

Söndagen den 10 oktober fortsatte spaningarna. Två indikationer rapporterades på eftermiddagen från norra Hårsfjärden. Sökning i området gav inget resultat. Arbetet med förstärkningar av spärranordningarna runt Hårsfjärden avslutades.⁹⁰

Måndagen den 11 oktober erhöles på morgonen sonarindikationer vid Mälsten. Vid elvatiden hördes en knall som senare visade sig vara en ljudbang från ett amerikanskt flygplan över Östersjön. Mitt på dagen sprängdes, efter indikation, en mina i Mälstenområdet. Efter minsprängningen uppträdde och fotograferades en grön fläck i vattnet utanför Mälsten. Förbud för obehöriga att vistas inom vattenområdet i och i anslutning till Hårsfjärden utfärdades.

⁸⁷ SOU 1983:13, s. 84 ; ÖB fjärrskrift, 1982-10-08, Fst/Info, 1982-10-25.

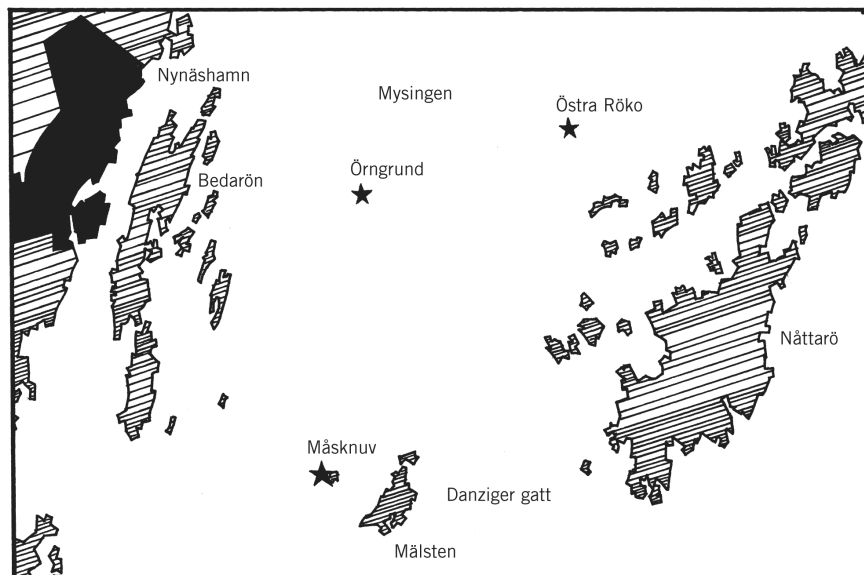
⁸⁸ MB Ö bedömande 1982-10-08.

⁸⁹ MB Ö fjärrskrift 1982-10-09; SOU 1983:13, s. 84; SOU 1995:135, s. 140; och Lennart Ljungs dagbok, 1982-10-09.

⁹⁰ SOU 1983:13, s. 85.

Belos genomförde bottenundersökningar i området kring min-sprängningen utan resultat. Under natten rapporterades hydrofon-ljud som av hydrofonisten uppfattades som reparationsljud, något som avvisades i senare analyser.⁹¹

Området kring Mälsten

Tisdagen den 12 oktober fortsatte spaningarna i Hårsfjärden-området. På kvällen erhöles en sonarkontakt utanför Mälsten i Danziger gatt. Denna kontakt indikerades i en passiv sonar i form av propellerljud från en ubåt i undervattensläge. En del av indikationen spelades in på band. Denna kontakt bedömdes senare som "ubåt".

Denna natt hävdes det nattliga eldförbudet för mineringen i Danziger gatt.⁹²

Onsdagen den 13 oktober erhöles sent på kvällen och under natten till torsdagen starka ubåtsindikationer vid Mälsten i flera av varandra oberoende system. Med anledning av dessa indikationer ringde platschefen på ön direkt till försvarsstabschefen och begärde att det nattliga eldförbudet för minorna skulle hävas. Efter att ha

⁹¹ Fst/Info, 1983-04-26; SOU 1983:13, s. 85; Lennart Ljungs dagbok, 1982-10-11; och Mälstens krigsdagbok, 1982-10-11.

⁹² SOU 1983:13, s. 85; SOU 1995:135, s. 140; MB Ö fjärrskrift, 1982-10-12.

inhämtat berörda chefers uppfattning beslutade försvarsstabschefen, till vilken ÖB den natten hade delegerat beslutanderätten ifråga om insats med minor, omkring kl. 1.00 att så skulle ske. Utanför mineringen hade då en ubåtsjakthelikopter erhållit en kontakt som klassificerades som "möjlig ubåt". Från en bevakningsbåt insattes anfall och två sjunkbomber fälldes.⁹³

Presskvarteret på Berga Örlogsskolor flyttades in till Stockholm.

Torsdagen den 14 oktober sökte Belos i Danziger gatt-området utan resultat. Beredskapen för vissa armé- och flygförband drogs ned. Under dagen erhöles ytterligare sonarindikationer utanför Danziger gatt.

Bedömningen gjordes att främmande ubåtar ej längre fanns kvar inne i svensk skärgård, medan främmande föremål kunde finnas kvar och det kunde finnas spår kvar på svensk botten som kunde avslöja ubåts nationstillhörighet eller dess verksamhet.

Tisdagen den 19 oktober insattes dykare för bottenundersökningar.

Torsdagen den 21 oktober tillsatte regeringen Ubåtsskyddskommissionen.

Måndagen den 1 november avbröts spaningarna.⁹⁴

Säkra upptäckter av ubåtar

1983 års Ubåtsskyddskommission gjorde ingen precisering av säkra kontakter.

Ubåtsskyddskommissionen 1995 refererade emellertid i sin redovisning av Hårsfjärdeneepisoden fem fall av säkra upptäckter av ubåt som identifierats av den särskilda arbetsgrupp för granskning av ubåtsjaktverksamheten vilken tillsatts av Chefen för marinen och som letts av konteramiralen Gunnar Grandin. Dessa fem var följande:⁹⁵

⁹³ Mälstens krigsdagbok, 1982-10-13.

⁹⁴ Försvarstaben/Und fjärrskrift, 1982-10-14, SOU 1983:13, s. 85.

⁹⁵ *Granskning av ubåtsjaktverksamheten mot bakgrund av händelserna i Stockholms skärgård*, Slutrapport till Chefen för marinen från arbetsgrupp Ubåtsjaktverksamhet, daterad den 3 december 1982. (hädanefter benämnd som Grandin-rapporten). De fem säkra upptäckterna av ubåt finns också refererade i SOU 1995:135, s. 140.

5. En första observation gjordes av två värnpliktiga som fredagen den 1 oktober 1982 mitt på dagen på relativt nära håll siktade två ubåtsmaster – av vilka åtminstone en uppfattades som periskop – på Hårsfjärden utanför Berganäs. Masterna drogs ner och försvann.
6. Måndagen den 4 oktober, mellan kl. 18.00 och 19.00 gjordes två på varandra följande optiska upptäckter, dels av en vågkam som rörde sig, dels ett ubåtstorn med tända lanternor på nordlig kurs i leden väster om Sandön (Sandhamn). Sjunkbombsanfall från patrullbåt ("Mode") insattes efter sonarkontakt.
7. Torsdagen den 7 oktober på kvällen fick en helikopter vid Hårsfjärden sonarkontakt med något som avlägsnade sig (låg doppler) med en fart av 8 knop.
8. Lördagen den 9 oktober på eftermiddagen observerades ett periskop på Jungfrufjärden och gjordes ytterligare två observationer av ett periskop öster om Nämndö.
9. Tisdagen den 12 oktober kl. 18.00 slutligen uppfattades i en passiv hydrofon vid Mälsten i Danziger gatt sonareffekten av propellerljud från en ubåt i undervattensläge.

3.3.1 Operation Notvarp

En grund till oklarheterna runt Hårsfjärdsepisoden har varit att tidigare utredningar och information från Försvarmakten inte redovisat de marina aktiviteter, som föregick den inledande observationen i Hårsfjärden den 1 oktober.

Sälunda genomförde marinen i månadsskiftet september/oktober 1982 en "Operation Notvarp"⁹⁶, som inte dokumenterats i vanlig ordning utan tvärtom omgärdats med stor sekretess. Rykten om denna operation, som tidsmässigt råkade sammanfalla med ett amerikanskt örlogsbesök i Stockholm, har bidragit till spekulationer om en Nato-inblandning i Hårsfjärden-incidenten.

⁹⁶ Information rörande Operation Notvarp är främst inhämtat från ÖrlB O krigsdagbok och genom samtal med Emil Svensson, 2001-04-18.

I marinen utvecklades sommaren 1982 en plan för att genomföra en "agerandeoperation" i kontrast till de reaktiva operationer som var en följd av ubåtsjaktens natur. För att få ett stopp på de olovliga inträngen i svenskt territorialvatten måste Försvarsmakten lyckas tvinga en kränkande ubåt att inta övervattensläge, så att den kränkande nationen kunde utpekas. Detta bedömdes kunna ske om initiativet låg på ubåtsjaktens sida.

Tanken på en agerandeoperation förefaller ha emanerat från marinstaben. Planeringen igångsattes, efter klartecken från Överbefälhavaren, inom marinstaben i nära samverkan med kustflottan, Ostkustens örlogsbas, Stockholms Kustartilleriförsvar samt första helikopterdivisionen. För att vidmakthålla hög sekretess och undvika läckor begränsades kretsen av informerade starkt. Den avgående försvarsstabschefen, viceamiral Schuback underrättades i ett sent skede, den likaledes avgående militärbefälhavaren för Östra militärområdet däremot inte. Den tillträdande försvarsstabschefen viceamiralen Stefenson, som var chef för kustflottan till och med den 30 september, informerades enligt uppgift inte förrän den 30 september på kvällen.⁹⁷

Den grupp som planerade Operation Notvarp leddes av kommandörkapten Emil Svensson.⁹⁸ Verksamheten baserades i hög grad på muntliga order. Utgående från erfarenheter från tidigare ubåtskränkningar beslutades att operationen skulle genomföras i området Kanholmsfjärden – Sandhamn. Principen var att utlägga några specialtillverkade indikerande nät samt utgångsgruppera resurser för spaning och insats, så att det, om man fick indikationer på närvaro av främmande ubåt, skulle vara möjligt att göra en samlad insats utan tidsfördröjning. Örlogsbaschefen ledde verksamheten och rapporterade direkt till ÖB med kringgående av militärbefälhavaren i Östra militärområdet.

Ur kustflottan hade avdelats en patrullbåtsdivision om två patrullbåtar, en ubåt, en hydrofonbojgrupp samt ett par helikoptrar ur första helikopterdivisionen. Vissa delar av andra kustartilleribrigaden, som genomförde krigsförbandsövning i området, hade tilldelats särskilda uppgifter inom ramen för operationen.

Hemliga detaljanvisningar för skärpt tillämpning av IKFN beslutades av ÖB att gälla för Operation Notvarp. Tidpunkten för Notvarp och dess geografiska förläggning skall, enligt vad som uppgivits för utredningen av i planeringen deltagande personer, ha

⁹⁷ Samtal med berörda personer.

⁹⁸ Samtal med Emil Svensson, 2001-04-18.

beslutats med hänsyn till de erfarenheter som man fått fram från tidigare kränkningar. Värt att notera är dock att vid tidpunkten för Notvarp planerades och genomfördes ett amerikanskt örlogsbesök i Stockholm. Detta besök var givetvis känt i berörda staber.

Besöket ägde rum i Stockholm med början den 24 september och avslutning den 27 september. Robotkryssaren USS Belknap, fregatten USS Elmer Montgomery och tankfartyget USS Monongahela deltog i besöket. Fartygen medverkade i en Nato-övning i Nordsjön och Östersjön under perioden den 22 september till den 3 oktober. Därpå följde ytterligare en Nato-övning som avslutades den 15 oktober. Ett dygn efter utlöpanget från Stockholm befann sig fartygen tillsammans med skuggande sovjetiska örlogsfartyg sydost om Gotland.

I detta sammanhang framstår emellertid som intressant den rapporterade observationen kl. 14.00 den 26 september 1982 av ett periskop på Stockholms ström i närheten av de vid Stadsgårdskajen förtöjda amerikanska örlogsfartygen. Det kan i efterhand beklagas att denna märkliga observation inte föranledde en närmare kontroll och analys. Dock kan noteras att den omnämndes i Utrikesnämnden under nämndens behandling av Ubåtsskyddskommissionens betänkande.⁹⁹

Utredarens bedömning

Notvarp kan antingen beskrivas som ett misslyckande eller som en begränsad framgång i så måtto att en främmande ubåt faktiskt tycks ha uppenbarat sig på antagen tid, men vid fel plats, i Hårsfjärden strax söder om operationsområdet.

Utredaren vill dock sätta ett frågetecken för planeringen och genomförandet av Notvarpsoperationen. Den hemliga plan, som ingen i regeringen eller Försvarsdepartementet hade orienterats om, syftade till att fånga en främmande ubåt i en agerandeoperation och tvinga denna till ytan för identifiering. Om man lyckats i detta uppsåt skulle Sverige, i ett känsligt politiskt läge, ha ställts inför en direkt konfrontation med främmande makt. Vid Gåsefjärden-incidenten hade sovjetiska örlogsfartyg samlats utanför den svenska territorialgränsen, vilket skapat en

⁹⁹ Möte i Utrikesnämnden, 1983-04-26. Mötet hölls kl.13.30, strax efter presskonferensen där Ubåtsskyddskommissionens betänkande presenterats. Lennart Ljungs dagbok, 1983-04-26.

svårbedömbart säkerhetspolitisk situation. I vad avsåg Notvarpsoperationen hade såväl den avgående som den tillträdande försvarsstabschefen informerats i ett sent skede medan militärbefälhavaren för Östra militärområdet hade hållits utanför planeringen.¹⁰⁰

Politiskt kunde tidpunkten knappast ha varit sämre vald. Riksdagsvalet i september hade lett till ett regeringsskifte i Sverige. Den avgående regeringen hade karaktär av expeditonsministär och den nya som skulle tillträda den 7 oktober var ännu inte färdigbildad. Därtill kom att stora delar av den militära ledningen byttes den 1 oktober. Lämpligare hade därför varit att senarelägga denna operation, vilken kunde ha resulterat i att en kränkande ubåt tvingats till ytan. Att i detta läge söka sätta i verket en plan som skulle ha kunnat leda till en politisk konfrontation med en främmande makt måste bedömas som olämpligt. Ansvaret för denna risktagning måste ensamt falla på ÖB Lennart Ljung.

När Notvarpsoperationen efter beslut av örlogsbaschefen genom överflyttning av resurser den 1 oktober övergick i Hårsfjärden-operationen, engagerade sig den nytillträdde försvarsstabschefen vartefter incidenten utvecklade sig alltmer i den direkta taktiskt/operativa ledningen.¹⁰¹

Vidare måste ifrågasättas den filosofi, som legat till grund för agerandeoperationen Notvarp, där ju tanken var att, om en kränkande ubåt tvingades till ytan, den kränkande staten skulle upphöra med sina ubåtsintrång. Resonemanget förefaller inte särskilt hållbart i skenet av Gåsefjärden-incidenten, vilken inte följdes av någon minskning av frekvensen av rapporterade kränkningar. Om nu hypotesen var att Sovjetunionen var den stat som varit ansvarig för huvuddelen av intrången borde Sovjetunionen efter Gåsefjärden ha upphört med dessa.

Mycket talar för att de kränkningar, som ägt rum, haft som motiv exempelvis operativa förberedelser i händelse av konflikt i Östersjön och/eller förebyggande åtgärder gentemot motsidan. Om skälen för den agerande staten vore tillräckligt tungt vägande torde denna stat inte avstå från sina operationer p.g.a. något enstaka misslyckande.

Det kan inte uteslutas att någon enhet ur det amerikanska örlogsbesöket, exempelvis kryssaren Belknap, kunde ha setts som "lockbete" inom ramen för Notvarp-operationen genom att med

¹⁰⁰ Se not 97.

¹⁰¹ ÖrlB O krigsdagbok.

sin närvaro attrahera en sovjetisk ubåt. Sett ur ett sovjetiskt perspektiv (om det nu var sovjetiska ubåtar som skulle lockas i en "fälla") borde emellertid ett sådant lockbete i skärgården knappast vara attraktivt eftersom en hydroakustisk avlyssning av Belknap skulle vara avsevärt lättare att genomföra utomskärs än inomskärs.

Som en ren hypotes har värderats om en amerikansk mindre undervattensfarkost skulle kunnat ha medförts i det tankfartyg som deltog i örlogsbesöket för att efter en dold sjösättning operera i Stockholms inre skärgård. Att bygga om ett tankfartyg så att det i skrovet kan härbärgera en undervattensfarkost är tekniskt fullt möjligt. Ett problem skulle emellertid vara att en miniubåt inte på egen hand skulle ha uthållighet att förflytta sig till södra Östersjön där de amerikanska fartygen kom att uppehålla sig efter besöket i Stockholm.

Notvarpsoperationen var ett sakligt tveksamt initiativ med risk för betydande och svårhanterade politiska konsekvenser. Det framstår som märkligt att ÖB Ljung godkände det operativa konceptet och än mer överraskande är att han godtog tidpunkten med åtföljande risk för en större säkerhetspolitisk konfrontation i den rådande politiska situationen i Sverige, karaktäriserad av ett pågående regeringsskifte. I vart fall kunde ÖB under hand tagit upp frågan med regeringen.

För en utomstående bedömare framstår karaktäriseringen av Notvarpsoperationen som en "agerandeoperation" som tämligen långsökt. En annan sak vore om den planerats som en övning i ubåtsjakt, men planerarna har i samtal med utredaren insisterat att syftet med operationen var att gillra en fälla. Men en fälla utan ett särskilt lockbete, som skulle attrahera ubåtar som misstänktes regelbundet göra intrång, måste ha små utsikter att verka. Av synnerlig betydelse vid planering och genomförande av en sådan operation är att all information hålls hemlig. Läcker information om t.ex. tidpunkten och/eller valt område ut i förväg är risken för ett misslyckande stor. Av främst detta skäl maskerades denna operation som övningsverksamhet. Av Grandin-rapporten har framgått att tidpunkten, månadsskiftet september/oktober, baserades på den då tillgängliga kränkingsstatistiken samt att en av kustartilleribrigaderna, den med områdesansvar för Stockholms mellersta skärgård, då skulle krigsförbandsövas. Området för operationen gav sig därmed självt. Till bilden hör att huvuddelen av

de marina förbanden samtidigt deltog i en stor övning i södra Sverige.¹⁰²

Ubåtsskyddskommissionen orienterades om Operation Notvarp, men valde enligt uppgift av kommissionens sekreterare att bibehålla sekretessen, varigenom marinen skulle kunna använda konceptet vid senare tidpunkter.

Detta koncept, att försöka bedöma när och var den kränkande makten avsåg genomföra en ubåtsoperation på svensk territorium och sedan dolt gruppera enheter för spaning och insats i förväg, kom att under resten av 1980- och början av 1990-talen dominera den marina verksamheten. Årligen kom de marina förbanden att genomföra ett antal sådana ubåtsskyddsoperationer. Det operativa konceptet diskuteras i detalj i anslutning till behandlingen av ÖB:s rapport 1987, se nedan. Kritik bör i Notvarpsfallet inte i första hand riktas mot den operativa idén att planera och genomföra en agerandeoperation, utan främst mot den valda tidpunkten mitt under ett regeringsskifte samtidigt med en omfattande omflyttning inom Försvarmaktens ledning.

Som framgår ovan genomförde några amerikanska örlogsfartyg ett s.k. rutinbesök i Stockholm under några dagar i slutet av september. Med anledning av de TV-program om ubåtskränkningar som sändes i mars 2000, och som var en av anledningarna till att Ubåtsutredningen tillsattes, och i vilket bl.a. den tidigare amerikanske försvarsministern Casper Weinberger gjorde några uppmärksammade uttalanden,¹⁰³ har utredningen lagt ner avsevärd möda på att söka klarhet i om det finns någon reell substans bakom dessa uttalanden. Senare i betänkandet kommer Weinberger-intervjun att närmare granskas.

Det nämnda amerikanska örlogsbesöket i Stockholm har granskats särskilt. Från dem som deltog i planeringen av Operation Notvarp har förnekats att tidpunkten för operationen skulle ha påverkats av besöket. Det kan emellertid inte helt uteslutas att man från Warszawa-paktens sida hade ett visst intresse av att inhämta underrättelser om dessa fartyg. De amerikanska fartygen av vilket ett, USS Belknap, var relativt nytt, skulle då vara en anledning till en ubåtsoperation i Stockholms mellersta skärgård. Utredaren har emellertid inte kunnat bevisa några kopplingar mellan det amerikanska örlogsbesöket och Operation Notvarp.

¹⁰² Grandin-rapporten.

¹⁰³ Intervju med Caspar Weinberger, Striptease, SVT, 2000-03-07.

3.3.2 Hanteringen av Hårsfjärden-incidenten

Hårsfjärden var den mest omfattande, mest dramatiska och mest uppmärksammade ubåtsjaktoperationen i svenska vatten. Den började med en agerandeoperation, "en fälla" under täckmantel av övningsverksamhet. Operativt var tidpunkten rätt bedömd men området ett annat än vad som bedömts sannolikt. Den utvecklade sig till en skarp operation av stor omfattning. Rader av indikationer av olika slag gav ett otvetydigt intryck av främmande undervattensverksamhet, och därtill av en art man på svensk sida ej var bekant med tidigare både i vad avser ubåtstyper, med mindre farkoster än konventionella ubåtar, och uppträdande, med påtagligt provokativt beteende i för det svenska försvaret synnerligen känsliga områden.

Trots att Försvarmakten kunde reagera med anmärkningsvärd snabbhet, trots att vissa insatsberedda styrkor fanns omedelbart tillgängliga och gripbara och trots att ubåtsändelserna ägde rum i direkt anslutning till den svenska marinens huvudbas i Muskö, lyckades Försvarmakten inte identifiera eller tvinga upp en ubåt, och enligt egen utsago och såvitt känt ej ens tillfoga någon inträngande undervattensfarkost nämnvärd skada.

Dessa förhållanden, också i förening med initialt optimistiska uttalanden från försvarsledningens sida, har föranlett en rad ifrågasättanden av marinens hantering inte bara i sak utan också av dess verklighetsbeskrivningar och analyser – vilka i alla väsentliga avseenden adopterades av den politiskt sammansatta, av förre utrikes- och försvarsministern Sven Andersson ledda, Ubåtsskyddskommissionen 1983.

De kritiska och skeptiska omdömena har kommit från en bred skara av intresserade observatörer – regeringsmedlemmar, partiledare, politiker, journalister, forskare – men även från militärens egna led.¹⁰⁴ Kritiken har sträckt sig över ett brett register från tvivel om militärens, i synnerhet marinens, kompetens och Försvarmaktens ledningsförmåga till hypoteser om att Nato-ubåtar med marinens goda minne svarat för en del eller alla inträng vid Hårsfjärden och annorstädes, om att försvarsledningen avsiktligt låtit kränkande ubåt oförhindrat lämna svenskt territorialvatten, eller om att inga främmande ubåtar alls, eller möjligen endast ett ringa fåtal, trängt in i svenskt inre territorialvatten. Det är med denna

¹⁰⁴ Se t.ex. Lennart Bodström, *Mitt i stormen* (2000), s. 243ff; Ulf Adelson, *Partiledare – Dagbok 1981–1986* (Gedins Förlag, Malmö, 1987); Hasselbohm, *Ubåtshotet* (1984); Bynander, "The 1982 Swedish Hårsfjärden Submarine Incident", *Cooperation & Conflict*, (1998); och Lars Hansson, "Vi tvingades släppa rysk ubåt", *Tidningen Z*, 1987:2.

kritik som utgångspunkt som utredningen gjort Hårsfjärden-händelserna till föremål för särskild granskning.

Utredarens bedömning

För att göra en bedömning av den politiska och militära hanteringen av Hårsfjärden krävs en värdering av kvaliteten på underlaget för politiska och militära beslut, av analysprocess och beslutsprocess samt också av hur fattade beslut genomfördes.

Observationen den 1 oktober av två ubåtsmaster i Hårsfjärden föranledde örlogsbaschefen att avbryta den av honom ledda Notvarp-operationen och överföra de sålunda omedelbart gripbara ubåtsjaktresurserna till Hårsfjärden. Notvarpsoperationen planerades och leddes inte enligt de ledningsprinciper som då gällde, dvs. av militärbefälhavarna vilka under ÖB hade att leda den operativa verksamheten. Inom marinen gällde att utbildnings- och övningsverksamhet, med undantag för tillämpningsskedena av krigsförbandsövningar, leddes av de marina förbandscheferna direkt under Chefen för marinen (CM). Operation Notvarp var formellt en övning och så länge den inte utvecklades till en incident var det en verksamhet som örlogsbaschefen under CM ledde direkt genom ordergivning till deltagande förband. Då syftet med övningen var att försöka upptäcka och tvinga en kränkande ubåt till ytan borde självklart militärbefälhavaren varit i vart fall orienterad om verksamhetens uppläggning, avdelade resurser, etc. Skälet till detta är uppenbart; i det ögonblick en i operationen deltagande enhet erhållit en ubåtsindikation med så mycket substans att man på örlogsbasen gjort bedömandet att det var fråga om en incident måste militärbefälhavaren informeras. Dennes uppgift skulle då bli att i enlighet med IKFN och gällande order från ÖB överta den operativa ledningen av incidenten. Detta innebär emellertid inte med nödvändighet att militärbefälhavaren skall "dra på" ytterligare resurser, etc.

Nu fick man under de få dygn som Operation Notvarp pågick ingen ubåtsindikation, som då bedömdes ha sådan substans, att militärbefälhavaren skulle involveras. Milostaben hade emellertid orienterats om de indikationer på närvaro av främmande ubåt som gjorts under de sista dagarna i september i innerskärgården. När Hårsfjärden-incidenten inleddes kopplades militärbefälhavaren, helt i enlighet med bestämmelserna, in i kommandostrukturen.

Misstaget under Notvarpsoperationen fick således inga direkta följder. Men hade en främmande ubåt tvingats till ytan, skulle militärbefälhavaren och milostaben ha varit i efterhand, då man inte visste vad som pågick, vilka resurser som var insatta, etc. Man bör också ha i bilden bytet av flera viktiga befattningshavare i månadsskiftet september/oktober, vilket som alltid innebar en viss nedgång i den omedelbara stabsberedskapen oavsett på vilken nivå byten sker.

Såsom redan Ubåtsskyddskommissionen 1983 konstaterat kännetecknades Härshjärdoperationen understundom av förvirring i kommunikationskanalerna, vertikalt såväl som horisontellt inom organisationen. Som framgår av den ovan gjorda kronologiskt organiserade beskrivningen rådde särskilt i vad avsåg gällande order för vapeninsats, osäkerhet på förbandsnivån. Såväl restriktioner

om eldtillstånd som eldförbud gavs tidvis med frångående av normala befälslinjer. Grandin-rapporten konstaterar: "Vapeninsatsernas storlek reglerades i detalj kontinuerligt från högre myndighet."¹⁰⁵ Utredaren vill särskilt betona uttalandet i Grandin-rapporten att centrala ingripanden – dvs. från ÖB och chefen för Försvarsstaben – ledde till att vissa insatser inte kom till stånd. Detta ledde enligt örlogsbasen och kustartilleriförband till att några av de bästa insatsmöjligheterna gick förlorade.

Taktisk ledning

För framgångsrika operationer till sjöss behövs en chef som på platsen samordnar och leder samtliga egna styrkor. I den svenska marinen kallas denne taktisk ledare. Det ingår i företagsledarens, dvs. örlogsbaschefens uppgifter att utse en taktisk ledare. Vanligen är denne en kvalificerad förbandschef.

När Härshjärden-incidenten inträffade pågick besättningsbyten efter det att den stora försvarsmaktsövningen i södra militärområdet avslutats. I denna hade praktiskt taget alla flottans rustade enheter deltagit. Örlogsbaschefens kvalificerade resurser var därför enbart de två patrullbåtar, som var engagerade i Sandhamnsområdet. För ingripande mot den ubåt som observerats den 1 oktober disponerades därför – utöver helikoptrar – endast ett antal mindre kvalificerade militära och civila fartyg och båtar, men ingen

¹⁰⁵ Grandin-rapporten.

förbandschef med stab som skulle ha kunnat fungera som taktisk ledare för verksamheten på Hårsfjärden med omnejd.

Insatta resurser som till stor del utgjordes av örlogsbasens egna fartyg och båtar måste följaktligen ledas direkt från örlogsbasens ledningscentral. Då man där inte kunde ha en minutaktuell bild av var fartyg, båtar, dykare och i synnerhet helikoptrar befann sig, var man tvungen att genom order om tidvisa eldförbud säkerställa att inga vådasprängningar skulle inträffa. Värt att hålla i minnet är att viss civil båttrafik också ägde rum, eftersom endast en del av Hårsfjärden ingick i det marina området.

De brister i hanteringen av Hårsfjärdsoperationen, i synnerhet de oklarheter som tidvis tycktes ha rätt främst på förbandsnivå i fråga om avgivande av verkanseld, hade möjligen kunnat undanröjas om krigsorganisationens ledningssystem tillätits fungera. Överbefälhavaren Lennart Ljung måste härvidlag bära huvudansvaret. Det har å andra sidan hävdats att krigsorganisationens ledningssystem inte var strukturerat för incidenter av typ ubåtsintrång, vilka är incidenter där kanske kortare ordervägar skulle ge mer utrymme för improvisationer, där operativa resurser är relativt begränsade och där politisk sensitivitet gör sig mer gällande än i mer tydliga krigsfall.

Frågan om eldförbud för minor

En av de frågor, som varit föremål för den mest intensiva debatten efter Hårsfjärden-incidenten, rör utnyttjandet av de fasta mineringarna kring Mälsten på södra Mysingen.¹⁰⁶ Utredaren har därför noga granskat när och hur tillstånd att insätta mineld medgivits. Som utgångspunkt gällde i princip eldförbud. Eldtillstånd för minorerna skall alltså ses som undantag.

Stabschefen i Östra militärområdet begärde omkring kl. 14.30 torsdagen den 7 oktober av ÖB, att fasta mineringar skulle få utnyttjas. Detta beviljades av ÖB. Kort därefter sprängdes de två första minorerna. Försvarsstabschefen, som då befann sig på Muskö, rapporterade till ÖB att man misstänkte att minsprängningarna kunde ha orsakats av ett tekniskt fel. Överbefälhavaren gav då på förslag av försvarsstabschefen order att minor endast fick utnyttjas

¹⁰⁶ SOU 1983:13, s. 50f. För två olika uppfattningar om hanteringen av eldförbudsfrågan se Hansson, "Vi tvingades släppa rysk ubåt", *Tidningen Z*, 1987:2; och Sven-Olof Kviman, *Aftonbladet*, 2000-03-08; respektive Bror Stefenson, *Dagens Nyheter*, 2000-03-11.

under förutsättning av absolut säkerhet för civil sjöfart. Efter överläggning med försvarsstabschefen och då örlogsbaschefen uttryckt ett önskemål att "man borde lugna ner sig lite", gav ÖB sent på kvällen order om "återhållsamhet med insats av sjunkbomber; insats med salva skall ej ske", samt att eldförbud gällde för samtliga mineringar.¹⁰⁷

Dagen därpå beordrade ÖB att mineringarna hade eldtillstånd under dager förutsatt att optisk sikt rädde. Beslut om insats av sjunkbomber i salva, delegerades till militärbefälhavaren, vilken i sin tur delegerade beslutsrätten till örlogsbaschefen. Ett dygn senare får man ett intryck att syftet med en eventuell insats av mineld skärpts, från att söka tvinga en ubåt till ytan till att hejda den. Överbefälhavaren preciserade nämligen efter ett möte med berörda chefer att vid ubåtspassage fick enstaka mina utlösas direkt under ubåten. Alltjämt gällde dock kravet på dagsljus och optisk sikt.¹⁰⁸

Perioden den 11–14 oktober kännetecknades av ett antal indikationer i minor och sonarer vid Mälsten. Vid middagstid måndagen den 11 oktober indikerade mineringen väster om Mälsten och en mina sprängdes, till synes utan att åstadkomma någon effekt. Försvarsstabschefen föreslog ÖB att mineringarna skulle beläggas med eldförbud tills dess en snabbutredning klarlagt vad som orsakade indikeringen. Överbefälhavaren beordrade i enlighet med förslaget.¹⁰⁹

På förmiddagen tisdagen den 12 oktober hävde ÖB eldförbudet och gav eldtillstånd under dager och optisk sikt. På kvällen rapporterades från Mälsten att man hade ubåtsindikationer i Danziger gatt. Detta föranledde kustartilleriförsvarschefen att anhålla hos militärbefälhavaren om eldtillstånd. Han framhöll därvid att tillfredsställande övervakning av vattenytan var säkerställd med förbättrad utrustning (nattkikare m.m.). Efter kontakt med Försvarsstaben beviljade militärbefälhavaren eldtillstånd för mineringen i Danziger gatt fast mörker var rådande. Någon indikation i mineringen erhöles emellertid ej.¹¹⁰

Denna order om eldtillstånd gällde enbart natten 12/13 oktober. På morgonen den 13 oktober hade detta undantag från ÖB order följaktligen upphört att gälla. Vid mörkrets inbrott på kvällen den

¹⁰⁷ Lennart Ljungs dagbok, 1982-10-07.

¹⁰⁸ Ibid. 1982-10-08 – 09.

¹⁰⁹ Ibid. 1982-10-11; och Grandin-rapporten.

¹¹⁰ Mälsten krigsdagbok, 1982-10-12.

13 återinträdde alltså eldförbudet automatiskt. För att undanröja varje missförstånd och inskräpa att ÖB:s gällande order innebar eldförbud under dygnets mörka del, lät försvarsstabschefen repetera ÖB order. En särskild order om eldförbud för Mälsten togs där kl. 20.05, och försvarsstabschefen försäkrade sig personligen via flera kanaler om att eldförbud rådde.¹¹¹

På Mälsten erhöles under kvällen indikationer, som bedömdes innebära att en främmande ubåt var på väg att passera Mälsten i ett försök att löpa ut till sjöss. Styrkechefen på ön ringde då direkt till försvarsstabschefen, till vilken ÖB denna kväll delegerat beslutsrätten, och argumenterade för att mineringarna omedelbart skulle ges eldtillstånd. Inget eldtillstånd gavs dock vid tillfället. Klockan 23.00 blev det utslag i mineringen i Danziger gatt. Akustiken fick också kontakt med vad man bedömde som ett föremål med skadad propelleraxel.¹¹²

Efter samtalet med chefen på Mälsten efterhörde försvarsstabschefen berörda chefers uppfattning, varefter han omkring kl. 1.00 på natten beviljade det begärda eldtillståndet. Han orienterade sedan ÖB om det fattade beslutet. Någon indikering i mineringarna erhöles dock inte vid denna tid eller senare denna natt. En helikopter som sänts ut till området utanför mineringarna fick emellertid kontakt, och ledde in två bevakningsbåtar mot vad man klassificerade "möjlig ubåt". Man fick tillstånd att sätta in två sjunkbomber och fälde dessa, efter viss förvirring i ordergivningen, där högre instans – oklart vilken – gick in med order om bara en sjunkbomb. Denna begränsande order, som finns dokumenterad i krigsdagbok, måste anses märklig, med tanke på de starka indikationer på ubåt som då förelåg. En annan sak är att analysgruppen dagen efter kom fram till att man ej kunde ge klassificeringen "ubåt", men då ordern gavs gällde den ursprungliga klassificeringen.¹¹³

På eftermiddagen den 14 oktober ansåg ÖB att ytövervakningen var sådan att eldtillstånd kunde gälla också under mörker, förutsatt att ytan kunde optiskt övervakas. Detta gällde sedan fram till skymningen torsdagen den 21 oktober, då ÖB bedömde att någon främmande ubåt ej längre fanns kvar, varför det ej längre fanns anledning att mineringarna skulle ha eldtillstånd.

¹¹¹ Ibid. 1982-10-13.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Bror Stefensons dagbok, 1982-10-13; Lennart Ljungs dagbok, 1982-10-14; samt Marina Analysgruppen, Incidentrapport 4, "Rapport ubåtsincident 1982-09-30—10-15", daterad 1982-10-29.

Som framgår av ovanstående fattade ÖB personligen besluten om eldtillstånd/eldförbud, i samtliga fall troligtvis efter förslag från eller hörande av försvarsstabschefen och i några fall också marinchefen. Beslutsrätten delegerade ÖB vid ett tillfälle till försvarsstabschefen (natten den 13/14 oktober). Militärbefälhavaren fattade själv beslut om eldtillstånd för en minering under en natt den 12/13 oktober. Huruvida han kontaktat ÖB dessförinnan har ej gått att klarlägga; i vart fall var han i kontakt med Försvarsstaben innan ordern gick ut.

En egendomlig omständighet i detta sammanhang är att ÖB:s krigsdagbok saknar noteringar för eftermiddagen och kvällen/natten den 13 oktober. I både den handskrivna och maskinskrivna version som finns bevarad på Högkvarteret förefaller en eller ett par sidor vara borta.

Direkt efter det att ÖB den 7 oktober fattat beslut om att minor fick utnyttjas orienterade han statsministern, som gav sitt oreserverade stöd. Den tillträdande statsministern orienterades likaså och gav ÖB samma politiska stöd.

De oklarheter som uppgetts ha förelegat rörande eldtillstånd/eldförbud har troligtvis sin grund i två fakta. På förbandsnivå uppfattades säkerligen de omväxlande eldtillstånden/-eldförbuden som oklarhet hos överordnade chefer om vad man ville. Inom minspärrförbanden var man van vid att eldtillstånd gällde för längre perioder och även under mörker. Denna uppfattning var baserad på reglementen för situationen i krig och erfarenheter från krigsförbandsövningar. Detta antyds också i Grandins uttalande att "... den skärpning, som insatsordern till mineringarna [innebar], förde med sig vissa oklarheter tydligen på grund av att åtgärderna icke var genomspelade i förväg." Bakgrunden till ÖB:s beslut, osäkerheten om minornas funktion och störbarhet, risken för tredje man och oviljan att media skulle blåsa upp situationen – en minsprängning går inte att dölja – var nog inte heller tillräckligt känd. Det andra skälet var att order om eldförbud/eldtillstånd ofta gavs direkt till förbandet för att ordern skulle tränga igenom snabbt. Överhoppade nivåer i ledningssystemet orienterades i efterhand.

Dygnvis redovisning av eldtillstånd

Angivna klockslag, som är ungefärliga, avgränsar tidsperioder då av ÖB beordrat eldtillstånd gällt för minstationerna vid Mälsten. Under all övrig tid har eldförbud gällt. I några fall har styrkechefen på Mälsten tillfälligt inskränkt av högre chef medgivet eldtillstånd p.g.a. otillräcklig sikt. Dessa perioder finns ej redovisade nedan. Som exempel på de vid den tiden rådande ljusförhållanden kan nämnas att solen gick upp kl. 6.17 och ner kl. 16.56 den 10 oktober 1982 vid den nära liggande helikopterbasen vid Berga. Vidare började gryningen kl. 5.34 och skymningen slutade kl. 17.39.

<i>Tid för eldtillstånd</i>	<i>Tidpunkt</i>	<i>Anmärkning</i>
Torsdag 7 oktober	14.00–16.00 16.00–23.10	Order gällde tills vidare Efter order av C ÖrlB O, tills vidare
Fredag 8 oktober	08.30–17.15	Vid dager och optisk sikt
Lördag 9 oktober	06.00–13.40 13.40–17.15	Vid dager och optisk sikt En mina mitt under ubåten, vid dager och optisk sikt
Söndag 10 oktober	06.00–17.15	-"-
Måndag 11 oktober	06.00–16.40	-"-
Tisdag 12 oktober	09.30–17.15 21.20–24.00	-"- Beordrat av MB Ö; när C ÖrlB O begär eld (gällde endast Danziger gatt)
Onsdag 13 oktober	00.00–06.00 06.00–17.15	-"- Vid dager och optisk sikt, vid alla mineringarna
Torsdag 14 oktober	01.00–03.10 03.10–06.00 06.00–16.45 16.45–24.00	När C ÖrlB O begär eld (gällde endast Danziger gatt) I samråd med C ÖrlB O (gällde endast Danziger gatt) Vid dager och optisk sikt (vid alla mineringarna) Vid optisk sikt (vid alla mineringarna)
Fredag 15 oktober– Onsdag 20 oktober	Hela dygnet	-"-
Torsdag 21 oktober	00.00–17.00	-"-

Källa: Denna redovisning har sammanställts utifrån ett stort antal källor, bl.a. krigsdagböcker, signalorder och personliga dagböcker från inblandade aktörer.

Försvarsstabschefens handläggning har kritiserats, i synnerhet direktstyrningen av eldtillstånd. En uppfattning gör gällande att eldförbuden vid mineringarna möjliggjorde att en inkräktare kunde undkomma.¹¹⁴ I sammanhanget noteras en viss rivalitet mellan Flottan och Kustartilleriet. Chefen för Stockholms Kustartilleriförsvar sammanfattade sina erfarenheter efter operationen att vid tre olika tillfällen hade indikeringarna vid Mälsten varit av sådan omfattning och varaktighet att någon annan förklaring härtill än passage under vattenytan av ubåt eller annat större metallföremål inte rimligen kunnat påvisas. Därvid hade eld öppnats den 7 och 11 oktober medan det rädde eldförbud den 13 oktober.¹¹⁵

De fredsutlagda mineringarnas uppgift var att man i händelse av ett överraskande anfall skulle ha möjlighet att snabbt kunna utlösa mineld mot fientliga övervattensfartyg, i första hand transporttonnage. Minornas primära verkansområde var därför mot mål på ytan. I ett beredskapsläge skulle dessa fredsutlagda minor kompletteras med minor mot ubåtar. Under Hårsfjärden-incidenten, liksom under flera påföljande, upptäcktes bl.a. att minornas indikeringsorgan kunde påverkas av olika störkällor. De betraktas därför som något osäkra indikatorer på närvaro av ubåt. I ljuset av dessa upptäckter modifierades minsystemen efter hand.

Varken ÖB, försvarsstabschefen eller marinchefen var beredda ge eldtillstånd för minor nattetid förrän man från minstationerna hade full visuell kontroll över vattenytan. Ubåtsskyddskommisionen 1983 underströk för sin del att det unika var att eldtillstånd utfärdats för minor, inte att eldförbud beordrades.

Militärbefälhavaren i Östra militärområdet verkade för en mindre restriktiv vapeninsats avseende sjunkbomber och stundtals även minor. Något av en dragkamp uppstod mellan ÖB och militärbefälhavaren. Den förre höll tillbaka, bl.a. med hänsyn till risken för vådautlösning mot egna eller civila fartyg och båtar. Uppmärksamheten från media hade också en inverkan.

Det kan som jämförelse konstateras att den dåvarande militärbefälhavaren vid Utö-incidenten 1980 intog en restriktiv hållning och sökte en inskränkning i ÖB, och regeringens, anvisningar om våldsanvändning. I Hårsfjärden-fallet var militärbefälhavaren alltså mer proaktiv än överordnad instans.

¹¹⁴ Samtal med Lars Hansson, 2001-03-20; och Sven-Olof Kviman, Aftonbladet, 2000-03-08.

¹¹⁵ Ibid.

De första dagarnas sjunkbombsinsatser präglades av relativ återhållsamhet. Av det knappt femtiotal sjunkbomber som användes under incidenten, fälldes samtliga så när som på två mellan den 1 och 7 oktober då ett uppehåll gjordes för utvärdering av insatserna. Syftet var hela tiden att tvinga upp en ubåt, inte att sänka den, vilket medförde vissa begränsningar i hur vapeninsatserna gjordes. I sin utvärdering av gjorda insatser konstaterade Grandin att effekterna av sjunkbombsinsatserna var begränsade. Insatserna var alltför små och alltför utspridda. Hade gällande reglementen använts hade bl.a. insatsstorleken med sjunkbomber varit av acceptabel storlek, dvs. ett stort antal i fält. Sannolikheten för verkan i det gynnsammaste fallet var liten, hävdade Grandin. Enligt rapporten var salvfällning nödvändig för resultat, en bedömning som återkommer i Ubåtsskyddskommissionens rapport. Mot denna bakgrund förefaller de insatser av en eller två bomber som gjordes alldeles för blygsamma och därigenom utsikterna till verkan små.¹¹⁶

En samlad utvärdering av besluts- och ledningsfunktionerna måste ta i beaktande den unika situation, som rådde i Hårsfjärden och som vidläder varje militär operation, som kan få vidlyftiga säkerhetspolitiska konsekvenser. Utredaren anser därför att de ingripanden av i form av order från den centrala försvarsledningen direkt till förbandsnivån i syfte att snabbt få effekt var förstaeliga. Vidare har noterats att överhoppade instanser orienterades i efterhand. Något fall där mellanliggande nivåer inte delgivits har utredningen inte kunnat påvisa. I likhet med Ubåtsskyddskommissionen anser jag att det hade varit effektivare om den normala organisationen fått fungera och de gällande befälslinjerna följts med förlitande på ansvarigt lokalt befäls kompetens att avgöra hur givna uppgifter konkret skulle lösas. Därtill bör än en gång understrykas att bristen på taktisk ledning under hela incidenten, försvagat ubåtsjaktens möjlighet att operera effektivt.

Indikationer och nationalitetsbestämning

En av de mer centrala frågorna i hela hanteringen av Hårsfjärden är frågan om en nationalitetsbestämning av en kränkande ubåt. Denna fråga stod sedan i fokus för mer än tolv års diskussioner om ubåtsfrågan till dess Ubåtsskyddskommissionen 1995 kom fram till att

¹¹⁶ Grandin-rapporten.

det inte fanns tillräcklig grund för de uttalanden i nationalitetsfrågan som gjorts. Ubåtskommissionen gjorde en grundlig genomgång av tillgängligt material.¹¹⁷ Denna utrednings uppgift är delvis dock en annan, att bedöma agerandet, analysera beslut och beslutsunderlag, och belysa hur dessa underlag tagits fram.

Bandupptagningar från sonaravlyssningen den 12 oktober har varit föremål för omfattande analys. De yttranden som härvidlag inhämtats från utländsk expertis har inte varit entydiga i vad avser nationalitetsbestämning. I de av kommendören Emil Svensson för svensk del ledda överläggningarna om ubåtsfrågan med Ryssland år 1994 kunde sidorna inte enas om en gemensam tolkning av granskad ljudupptagning, annat än att ljud på bandet härrörde från undervattensfarkost.¹¹⁸ (Se vidare avsnitt 6.4.)

Det är av betydelse att diskutera om de vid tiden rådande allmänna uppfattningarna kan ha spelat in också i utarbetandet av beslutsunderlagen, och om bestämda tankemönster rörande skeenden och aktörer kunde ha bidragit till att dessa underlag utformades på sätt som gjordes. Givet är att om grundmaterialet från början sätts in i ett tidigare etablerat mönster detta i viss grad kan påverka den slutliga bilden. Givet är också att brister i underlaget skapar utrymme för felaktigheter i besluten, och att dylika felaktigheter kan förstärkas av oklarheter i beslutsordningen. Härifrån är steget inte långt till en grogrund för både kritik och konspirationsteorier.

Det förtjänar här påpekas att iakttagelser och rapporterade indikationer är av mycket skiftande karaktär. Redan Grandin-rapporten noterade att frekvensen av indikationer ökade när verksamheten intensifierades, och att antalet indikationer följde resurskoncentrationen. När resurserna koncentrerades till Hårsfjärden minskade också indikationsfrekvensen i det norra området, där Notvarp utspelat sig. Inom Hårsfjärden skedde motsvarande: kraftsamlingen den 4 och 5 oktober gav en motsvarande ökning av indikationerna, och när minstationerna kring Mälsten bemannades skedde en koncentration dit, påpekade Grandin.

Dessa områdesvisa och tidsmässiga korrelationer kan emellertid ha naturliga och logiska förklaringar. I samtal med utredaren förmedlade försvarsstabschefen Stefenson bedömningen att det

¹¹⁷ SOU 1995:135, s. 275-281.

¹¹⁸ *Slutrapport Ubåtssamtalen*, avslutande rapport från de svensk-ryska expertsamtalen i ubåtsfrågan, överlämnat 24 januari 1995. (hädanefter benämnd *Slutrapport Ubåtssamtalen*.) Se även tillhörande bilagor.

inte funnits någon ubåt i de inre vattnen efter ca den 7/8 oktober. Flera av de många indikationer som rapporterades från Mälsten, ansågs av analysgruppen, i "Incidentrapport 4", kunna avfärdas som orsakade av något annat än främmande ubåt.

3.3.3 Några särskilda oklarheter i underlag och analysprocess

Här är inte platsen att göra någon ytterligare genomgång av alla observationer och händelser i Hårsfjärden. För att diskutera vissa oklarheter i underlagsmaterialet och analysprocessen skall dock några utvalda händelser belysas, nämligen minsprängningen väster om Mälsten den 11 oktober, bandinspelningen vid Mälsten den 12 oktober, eventuell utpassage i Danziger gatt den 13 oktober, samt föremål på botten utanför Mälsten. Dessa tillfällen är valda därför att de i mycket stätt i centrum för diskussionerna om hanteringen av Hårsfjärden.

- *minsprängningen väster om Mälsten*

Ett av de mer dramatiska elementen i händelseförloppet under Hårsfjärden var minsprängningen vid Måsknöv väster om Mälsten den 11 oktober. Denna händelse var också en av de mer gåtfulla och omstridda enskilda händelserna under hela incidenten. Om det var en ubåt som utlöste minan, om denna ubåt blev skadad, och om den gröna fläck som därefter observerades på ytan var en signal från en ubåt är fortfarande utestående frågor, liksom frågan om varifrån denna ubåt i så fall kom.

Den Marina Analysgruppen gjorde värderingen att om en ubåt givit upphov till indikeringen var sannolikheten stor för att den blivit allvarligt skadad. Inga spår återfanns vid den efterföljande undersökningen. Slutsatsen var att bedömningen "icke ubåt" gjordes. I en senare analys bedömdes i Grandinrapporten att en ubåt kunde ha blivit skadad vid tillfället, men inte nödvändigtvis så allvarligt att den tvingats inta ytläge eller sänkts. Grandin anslöt sig alltså inte helt till analysgruppen, som kom fram till att det inte var någon ubåt. Analysgruppen ansåg att den gröna fläcken för-

modligen var bottenslam. Denna slutsats återkommer i bl.a. Ubåtskyddskommissionens betänkande.¹¹⁹

Enligt krigsdagböckerna har vattenprov tagits på denna fläck, men något resultat av dessa vattenprover har inte gått att spåra. En helikopter beordrades också ta bilder, men inte heller dessa bilder finns kvar. Emellertid har utredningen funnit en skiss handritad av en person i helikoptern. Denna beskriver fläckens gradvisa utvidgning och förflyttning på vattenytan under timmarna efter minsprängningen. Vid utredningens samtal med personer som sett fläcken erinrades att fläcken uppstått relativt snabbt efter minsprängningen men att den inte hade samma karaktär som färgämnet i räddningsvästar. Bottenförhållanden på platsen var dock hård lera. Därför var fläcken sannolikt inte bottenslam.

Av personal som tjänstgjorde vid Mälsten har utredningen inhämtat att helt kort efter detonationen (inom tio minuter) en liten sammanhållen ("onaturligt grön") fläck visade sig på vattenytan. Det noterades vid provtagning av fläcken att färgskiktet var tunt, att fläcken höll samman, flöt som en film på vattenytan i timmar, och att den utgjordes av finfördelad materia som inte blandades med vattnet. Expertis på FMV har på utredningens frågor inte kunnat ge någon annan förklaring till fläckens uppkomst än att den kan härröra från någon gammal behållare med färgämne som legat på botten och som förstörts vid minsprängningen.¹²⁰

Vad som gör att denna fråga är av visst intresse är att utsläpp av färgsignaler emellanåt används av ubåtar som metod att för omvärlden markera sin position. Både Nato och Warszawa-pakten hade sådana signalsystem. Bandinspelade undervattensljud upptagna i närområdet kort efter minsprängningen har tolkats som någon form av reparationsljud, medan andra ljudexperter inte gjort samma tolkning. Det förefaller mig långsökt att en främmande ubåt i svenskt territorialvatten skulle tydligt markera sin position och därmed underlätta den svenska ubåtsjaktens uppgift, om den inte var allvarligt skadad och behövde omedelbar svensk assistans. Utöver färgfläck och de bandinspelade ljuden hade inga andra indikationer observerats av styrkechefen och personalen som vid tillfället tjänstgjorde på platsen.

¹¹⁹ Analysgruppen, Incidentrapport 4, "Rapport ubåtsincident 1982-09-30-10-15", daterad 1982-10-29; Grandin-rapporten; och SOU 1983:13, s. 85.

¹²⁰ Samtal med personal som vid tiden för Hårsfjärden-incidenten tjänstgjorde vid Mälsten samt analys av experter på FMV.

Vidare måste konstateras att vid bottenundersökningar efter incidenten inga spår av en sänkt eller skadad ubåt funnits och att de banduppspelningar av det påstådda reparationsljudet som utredaren tillsammans med ljudexpertis avlyssnat inte givit underlag för någon slutsats.

Jag tvingas, tyvärr inte för första gången under denna utredning, notera att fysiska bevis – i detta fall vattenprover och protokoll över provanalyser samt fotografier – inte hanterats av Försvarsmakten med den omsorg, som vore påkallad.

Minsprängningen den 11 oktober väster om Mälsten har emellertid givit underlag för spekulationer om att en ubåt – även möjligen en Nato-ubåt – kan ha skadats. Uppgifter i media, också stödda av förre arméchefen Nils Sköld, har angivit att en skadad ubåt från ett västland skulle ha observerats utpassera ur Östersjön via Öresund någon tid efter Hårsfjärden-incidenten, dvs. under senare delen av oktober eller början av november 1982, möjligen bogserad av en annan ubåt.¹²¹ Utredningen har genomfört en detaljerad undersökning och funnit bl.a. att den med säkerhet kan slå fast att det inte varit möjligt för en skadad eller bogserad ubåt att oupptäckt ta sig ut ur Östersjön genom Öresund. Chefen för Malmö Marina Bevakningsområde under 1982 kan inte erinra sig en sådan genomfart, som skulle vara svår att glömma. Ej heller de personer som vid tiden ifråga arbetade vid bevakningsområdets underrättelseenhet erinrar sig en sådan genomfart och i bevakningsområdets underrättelsearkiv finns inga rapporter om passage av skadad västubåt.

- *bandinspelningen vid Mälsten*

Den bandinspelning av propeller- och hydraulikljud, som gjordes vid Mälsten den 12 oktober, är det tydligaste beviset på ubåt som framkom under hela Hårsfjärdenjakten. Detta band har blivit föremål för mycken uppmärksamhet och det blev också ett ämne vid ubåtssamtalen i Moskva 1992–1994. Olyckligtvis är den inspelade sekvens som finns på bandet kortvarig, oklart varför, och det finns olika tolkningar av vilken typ av ubåt som registrerats. Enligt analysen av bandet var den aktuella ubåten vid inspelningen på väg mot mikrofonerna, och om inspelningen fortsatt hade man sannolikt fått en avsevärt tydligare ljudbild av ubåten, en signatur, med vars hjälp det kanske hade varit möjligt att göra en tydlig

¹²¹ Dagens Industri, 1987-12-17.

typbestämning. Att någon fortsatt inspelning inte finns, får anses vara ett missgrepp i hanteringen av Hårsfjärden-incidenten, i vart fall från synpunkten möjlighet till nationalitetsbestämning.

Det aktuella bandet har alltsedan 1982 analyserats på en rad olika håll både i Sverige och utomlands. Bland annat skall bandet enligt ÖB Ljungs dagbok ha analyserats i Frankrike 1982. Den franska analysen föreföll peka mot att det var en sovjetisk ubåt.¹²² Ljung orienterade försvarsministern och något senare statsminister Palme om det franska preliminära resultatet. Någon uppgift om slutligt franskt analysresultat har dock ej stått att finna. I början av 1990-talet analyserades detta band också i några andra länder, och resultaten från dessa analyser, som utredaren tagit del av, skiljer sig i vissa avseenden. En gemensam uppfattning är dock att kontakten var en ubåt, men att det ej går att fastställa typ eller nationalitet.

Sammanfattningsvis kan sägas att den uppfattning som från svensk sida framfördes i de svensk-ryska ubåtssamtalen 1992–1994, nämligen att det var fråga om en ubåt med två propellrar med fyra blad, inte tycks ha klart stöd i all den expertis som lyssnat på bandet ifråga. För en utförligare diskussion om band se avsnittet 8.4.

- *eventuell utpassage i Danziger gatt*

Natten mellan den 13 och 14 oktober erhöles flera indikationer av varierande styrka på ubåt i Danziger gatt av flera av varandra oberoende system: dels från den nyligen utlagda och en vecka tidigare idrifttagna fasta hydrofonanläggningen, FMV:s provanläggning, dels från utslag i mineringen och senare, från en helikopter som fick kontakt, vilken ombord på helikoptern klassificerades som "möjlig ubåt", men som av misstag kom att på radio rapporteras som "ubåt". På Mälsten bedömdes att en ubåt förberedde en utpassage. Klockan 23.00 gav mineringen fullt utslag då ett antal minor indikerade samtidigt.¹²³ Några timmar tidigare hade det av ÖB beordrade, under mörker gällande, eldförbudet trätt i kraft. Två timmar efter utslaget på minlinjen hävdades eldförbudet, efter det att styrkechefen på Mälsten ringt direkt till försvarsstabschefen och argumenterat för eldtillstånd. Överbefälhavaren hade denna kväll delegerat till försvarsstabschefen att fatta beslut om eventuella eldtillstånd. Sedan försvarsstabschefen efterhört

¹²² Lennart Ljungs dagbok, 1982-11-18 och 1982-11-23.

¹²³ Mälstens krigsdagbok, 1982-10-13.

berörda chefers uppfattning beordrade han eldtillstånd för mineeringen kl. 1.00.¹²⁴ Två av kustartilleriets bevakningsbåtar och en helikopter hade då redan sänts ut och två sjunkbomber fällts innan aktionen avbröts. Akustiken, dvs. de fasta mikrofonerna i Danziger gatt, hade enligt krigsdagboken kontakt fram till nästa dags förmiddag. Trots alla dessa indikationer kunde ledande företrädare för analysgruppen samma dag ej fastställa att den operativa bedömningen skulle vara "ubåt", man måste först invänta analysen av det vid detta tillfälle inspelade bandet innan ett sådant ställningstagande kunde göras. Denna analys påbörjades samma dags kväll. Denna kunde inte styrka de omedelbara klassificeringarna som gjorts på Mälsten. Den slutliga bedömningen blev "ej ubåt".

Av flera sidor i krigsdagböckerna om det dramatiska händelseförloppet kom endast enstaka noteringar om misstänkt sonarkontakt från en helikopter att kvarstå i analysgruppens rapport. Detta kan i efterhand framstå som något egendomligt, särskilt som indikationerna föranlett styrkechefen på Mälsten att ringa direkt till försvarsstabschefen och argumentera för att mineld skulle få användas.

- *föremål på botten och bottenpår utanför Mälsten*

Den närmaste tiden efter Hårsfjärden-incidenten gjordes bottenundersökningar på en rad platser i Stockholms södra skärgård, varvid bl.a. bottenpår av undervattensfarkoster påträffades. En av dessa undersökningar gjordes i Danziger gatt. Anledningen härtill var att man i FMV:s provanläggning uppfattat vissa högfrekventa signaler, som troddes möjligen komma från någon form av hydroakustisk sändare. Dykningarna genomfördes under stor sekretess och med iakttagande av största försiktighet. Det var känt att stormakterna hade dylika sändare i världshaven och att dessa kunde ha en nukleär kraftkälla. Ett föremål, som man trodde kunde vara sändaren lokaliserades och vissa förhoppningar fästes vid det cylinderformade föremål, som dykarna funnit och både ritat av och videofilmade. Det antogs att föremålet, som var fäst vid en platta och låg i direkt anslutning till några av de bottenpår som hittades samtidigt, skulle kunna vara bevis för att undervattensverksamhet bedrivits i anslutning till de utplacerade mikrofonerna. Överbefälhavaren fäste så stor vikt vid frågan att han inte bara skrev om den i sina dagboksanteckningar, utan också nämnde den

¹²⁴ Bror Stefensons dagbok, 1982-10-13.

för statsministern. Vad som togs upp visade sig dock enbart vara gamla granater som troligtvis, tillsammans med annat metallskrot, dumpats för många år sedan. Bland dessa låg också det ca 30 cm långa cylindriska föremålet, som också bedömdes vara en granat, och även den kan ha legat där under en längre tid.¹²⁵

Eftersom mikrofonerna i FMV:s försöksanläggning hade utplacerats på sensommaren (arbetena avslutades den 14 september) hade den främmande undervattensfarkosten varit i området så sent som någon gång under andra halvan av september.

Av visst intresse är att några spår efter undervattensfarkost inte påträffades i närheten av minlinjerna. Antingen visste den främmande makten redan om minornas exakta lägen, eller också undvek man områden med fredsutlagda minor för att inte bli minsprängd. Dessa områden finns angivna på svenska sjökort. De indikerade högfrekvenssignalerna visade sig vara orsakade av kraftnätet på Mälsten.

Analysgruppens roll

En betydelsefull roll i framtagandet av viktigare beslutsunderlag hade den Analysgrupp ubåtsincident, som bildades efter Utö 1980 som en särskild utredningsgrupp med uppgiften att analysera och bedöma de indikationer som erhållits. Under Hårsfjärden-incidenten var gruppens roll central, och dess slutsatser och bedömningar fick naturligen ett betydande genomslag i berörda myndigheters bedömningar och uttalanden.

En genomgång av denna grupps hantering av inkomna uppgifter från krigsdagböcker och annan information ger vid handen att gruppen ofta hade att göra snabba värderingar i centrala frågor. Dess bedömningar blev i många fall avgörande för den vidare hanteringen av frågor av både operativ och analytisk karaktär. Inte sällan fattades beslut på ett förhållandevis magert underlag, och ibland innan underlaget hade analyserats färdigt. Också dylika beslut fick stort genomslag och ibland också livslängd. Formuleringar och tankar som i vissa fall tillkommit under trycket av operativa krav har inte sällan funnit vägen rakt in i Ubåtsskyddskommissionens rapport. Klart är att gruppen åtnjöt stor auktoritet och stor access, och att dess medlemmar hade en betydande roll för den uppfattning av skeendet, som också blev den länge förhärskande.

¹²⁵ Lennart Ljungs dagbok, 1982-12-06 och 1982-12-14.

En granskning av analysgruppens ställningstaganden till olika observationer i samband med Hårsfjärden ger inte alltid intrycket att dessa bedömningar gjorts helt förutsättningslöst. När gruppen exempelvis analyserade den första optiska observationen i Hårsfjärden, den som säker ubåt redovisade periskopobservationen den 1 oktober vid Berganäs, gjord av två värnpliktiga, angavs också vilka ubåtstyper det kunde vara fråga om. Därvid namngavs på grundval av observationens art ett antal ubåtstyper enbart från Warszawa-pakten. Samma tendens gjorde sig märkbar när det gällde vissa andra observationer från Hårsfjärden. Så framkom exempelvis att de två tydligaste optiska observationerna i området under de aktuella dagarna båda gav intryck av ubåt med ett torn som är högre än det är brett. Ingen känd Warszawa-paktubåt vid denna tid hade torn av denna typ, utan de var alla låga och breda. Någon reflexion kring detta gjordes inte av analysgruppen, utan samtliga optiska observationer från denna tid klassades som Warszawa-paktens.

3.3.4 Efter Hårsfjärden

Hårsfjärden-incidenten markerade både slutet på den formativa perioden och början på konfrontationernas tid. Referensramen för det svenska samhällets syn på ubåtsfrågan hade lagts fast med ubåtsinträdet i Gäsefjärden året innan, och befästs under den mellanliggande tiden. Frågan om vem som var skyldig till intrång på svenskt territorium antogs ha fått sin lösning. Huvudfrågan blev nu inte längre vem, utan varför. När Hårsfjärden-incidenten inträffade var politiker och allmänhet predisponerade i frågan om vilken nation som var ansvarig inkräktare. I media och i den offentliga debatten fanns föga tvivel. Detta kom att prägla de centrala politiska och militära aktörerna i frågan, däribland analysgruppen.

Inriktningen i tänkandet kan också beskrivas så att man i hanteringen av krisen bar med sig och lät sig styras av referensramen från U 137, dvs. man hade gärning, förövare och kanske också motiv. Hade man i stället tänkt i termer av Utö-incidenten, dvs. utan facit och med ett betydligt större mått av osäkerhetsfaktorer så hade kanske en del av utvärderingen och möjligen också delar av hanteringen, framför allt gentemot media, blivit annorlunda.¹²⁶

¹²⁶ Jfr Fredrik Bynander, "The 1982 Swedish Hårsfjärden Submarine Incident: A Decision-Making Analysis", *Cooperation & Conflict* 1998, 33 (4): s. 381ff.

Härsfjärden-incidenten skiljer sig emellertid från Utö-händelserna. I det senare fallet hade det inte varit fråga om en eller ett par ubåtar i territorialhavet, utan flera, enligt Ubåtsskyddskommisionen upp till sex ubåtar i inre vatten, och därtill mitt inne i den största svenska örlogsbasen. Här gällde det alltså inte bara att värna territoriet, utan att skydda de kanske viktigaste marina installationerna i det svenska försvaret. Ubåtsfrågan kom att upplevas som ett säkerhetspolitiskt hot som knappast kunde överskattas, och en säkerhetspolitisk krisfråga av högsta dignitet, en fråga som skulle plåga landet i mer än tio år framåt.

En faktor som hade betydelse för hanteringen av Härsfjärden var att händelserna inträffade mitt under ett regeringsskifte. Detta förhållande bidrog dels till att politikerna kom att inta mer av en bakgrundsroll än vad som annars rimligtvis hade blivit fallet. Följden härav blev att ledande företrädare för Försvarmakten blev odiskutabla huvudrollsinnehavare, och också att militärt operativa, taktiska och tekniska aspekter av skeendet kom att inta en relativt sett framträdande plats. Kanske kan denna relativa politiska frånvaro ha bidragit till en viss tveksamhet i agerandet på högsta nivå inom Försvarmakten, och skapat utrymme för det aktiva entreprenörskap som inte minst marinen visade prov på. Detta kan i sin tur ha haft betydelse för det slutintryck som skapades av ett operativt tekniskt effektivt men taktiskt osäkert agerande, som politiskt och symboliskt gav ett mindre positivt resultat.

Konstitutionsutskottet företog i mars 1983 en granskning av regeringens hantering av Härsfjärden-incidenten.¹²⁷ Enligt utskottets uppfattning hade avvägningen av ansvarsfördelningen mellan regeringen och Försvarmakten under incidenten varit naturlig och riktig. Försvarmakten borde bära huvudansvaret för de operativa insatserna under en militär aktion av det slag som ubåtsjakten i Härsfjärden utgjort. Ändringarna, som företagits i reglerna för Försvarmaktens ingripanden vid kränkningen av svenskt territorium under fred och neutralitet, IKFN, hade givit försvaret ökade befogenheter. Utskottet underströk i sin granskning vikten av att Överbefälhavaren på det sätt som skett före och under Härsfjärden-incidenten inhämtade regeringens syn på åtgärder som vidtogs i sammanhanget och att detta var av stor betydelse för den svenska utrikes- och säkerhetspolitiken. Vidare konstaterade utskottet att Regeringsformen lämnade utrymme för regeringen att, som statsminister Palme uttalat den 22 oktober, beordra militären

¹²⁷ KU 1982/83:30, s. 17ff. och bilaga 7.

att sänka en främmande ubåt i svenskt vatten. Utskottet hade slutligen funnit att kontakterna mellan regeringen och riksdagspartierna fungerat väl under ubåtsincidenten, vilket varit särskilt betydelsefullt mot bakgrund av att ett regeringsskifte inträffat då incidenten pågick.

Den mer djupgående granskning som denna utredning kunnat genomföra ger inte någon anledning avvika från konstitutionsutskottets bedömning, en bedömning som dock begränsats till regeringens förhållningssätt till den operativa hanteringen och ÖB:s inhämtning av regeringens syn på åtgärder av relevans för utrikes- och säkerhetspolitiken. Andra aspekter på hanteringen kan inte lika självklart bedömas som helt tillfredsställande. Det gäller dels mediahanteringen, dels regeringens och andra politiska observatörers fortsatta behandling av frågorna om undervattenskränkningar och ubåtsjakt.

Försvarsmaktens hantering av media i samband med Hårsfjärden-incidenten belyses mer i detalj senare i detta betänkande men i detta sammanhang finns det anledning lyfta fram en särskild aspekt på mediahanteringen.

Traditionellt hade, intill det att Hårsfjärden-incidenten inträffat, nationellt och än mer internationellt, ubåtsoperationer, ubåtssamverkan och ubåtsjakt omgärdats av en betydande diskretion. Detta gäller internationellt än idag. Den svenska marinens och försvarsledningens mediahantering av Hårsfjärden-incidenten och flera av de därpå följande händelserna avvek påtagligt från detta internationella mönster. Inte minst insikten om att det skulle vara förenat med stora svårigheter och besvärande komplikationer att tvinga upp en främmande ubåt har föranlett andra nationer och i synnerhet deras marinledningar att hantera sina ubåtsaktiviteter utan någon offentlig insyn. Genom att söka ge stor publicitet till förmodade men osäkra undervattenskränkningar byggde i första hand marinen, i andra hand försvarsledningen, upp förväntningar om framgångsrik ubåtsjakt. När dessa förväntningar inte uppfylldes ådrog man sig negativ uppmärksamhet. Denna informationspolitik måste anses ha skadat den svenska marinens, och i viss mån också försvarets, internationella anseende för professionalitet.

Från ett rent nationellt perspektiv finns det visserligen anledning att uttrycka föreställelse för den inom marinen uppdämda besvikelsen och oron över de omfattande neddragningar av ubåtsjaktkapaciteten som statsmakterna trots marinens protester genomförde under 1970-talet. De mot slutet av 1970-talet alltmer

frekventa men ständigt obekräftade rapporterna från marinen om ubåtskränkningar hade haft svårt att vinna trovärdighet. Även inom övriga Försvarmakten talades internt om marinens ambitioner att med hjälp av rapporterna attrahera en ökad andel av de samlade försvarsutgifterna.

Det skämtades om "budgetubåtar" också i media. När det slutligen på morgonen den 28 oktober 1981 rapporterades att en sovjetisk ubåt strandat i Karlskrona skärgård blev den allmänna reaktionen inom Försvarmakten en känsla av lättnad och tillfredsställelse; man ansåg sig nu ha fått bevis för att sovjetiska ubåtar uppträdde på svenskt territorium.

Det kan i efterhand tyckas märkligt att en sådan händelse, som kastade in Sverige i en kris som skulle komma att föra landet på gränsen till en direkt konflikt med den mäktigaste staten i Östersjön, skulle leda till lättnad i Försvarmakten. Reaktionen speglade emellertid det dåvarande stämmningsläget.

Ett allmänt intryck är att både politiskt och militärt hanterades de akuta incidenterna efter förmåga och resurser på ett i huvudsak kompetent sätt. Dock kan ÖB inte undgå kritik för den otillfredsställande ledningsorganisationen i vad avser Hårsfjärden-incidenten liksom för oklarheterna om verkanseld och eldförbud. Avsaknad av effektiv taktisk ledning är svärförklarlig och svårursäktlig. Därmed kom ÖB och Försvarsstabschefen att fatta taktiskt/-operativa beslut och dels lämna order på för dem osäkra grunder och företagsbedömningar. Osäkerheten spred sig därför genom ubåtsjaktoperationen.

De båda incidenterna i Gäsefjärden och Hårsfjärden utvecklades till kriser som i grunden berörde den nationella säkerheten, medan övriga händelser närmast kom att bli isolerade incidenter, även om de sammantagna kom att utgöra element i en nationell säkerhetsfråga och en nationell säkerhetspolitisk kris. Det spända och allvarliga läge som uppstod vid U 137:s inträngning i Gäsefjärden 1981, och även den dramatiska utvecklingen i Hårsfjärden året efter, hanterades i de omedelbara krisskedena med ett stort mått av fasthet och ansvar. Den strikta rollfördelningen mellan politiker och militärer torde ha bidragit härtill. En bild tonade fram av enighet utåt och beredskap till bestämda insatser i allvarliga krislägen. Senare kom denna bild att skymmas, dels av den påtagliga mediafixeringen som kom att präglade inte minst den militära hanteringen, dels av den starka politiseringen av hela ubåtsfrågan, till den grad att denna blev en framträdande politisk markör i det svenska politiska landskapet.